

AGRÁRTÖRTÉNETI SZEMLE

HISTORIA RERUM RUSTICARUM

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA AGRÁRTUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK
LEKTORÁLT FOLYÓIRATA

Szerkesztőség: Magyar Mezőgazdasági Múzeum és Könyvtár, 1367 Budapest 5. Pf. 129.
Budapest XIV. Városliget, Vajdahunyadvár

Szerkesztőbizottság:

Estók János (főszerkesztő), Fehér György (szerkesztő), Kaposi Zoltán (szerkesztő),
Novák László Ferenc, Orosz István (szerkesztő), Papp Klára (szerkesztő),
Nigel Swain [Nagy-Britannia], Tóth Pál Péter, Varga Zsuzsanna (szerkesztő)

Szerkesztőségi titkár: Lázár Éva

TARTALOM

TANULMÁNYOK

PÓSÁN László: A magyar bor a középkori Poroszországban	1
ESTÓK János: Szapáry Gyula, az önálló földművelésügyi tárca megszervezője	13
KAPOSI Zoltán: Zala megye gazdasága a Trianon utáni évtizedben	47
FEHÉR György: Károlyi Gyula gróf és Károlyi Melinda grófnő uradalmainak gazdálkodása, különös tekintettel a két világháború közötti időszakra	77
MONOK István: Megfontolások és kiindulópontok a tokaji bor történetének kutatásához	133

KÖZLEMÉNYEK

SURÁNYI Dezső: Bodor Pál és házsongárdi gyümölcsfaiskolája	141
KIRÁLY Evelin: Erdőgazdálkodási viszonyok a munkácsi-szentmiklósi uradalom területén a 19. század második felében	155
KOVÁCS Eszter Katalin: Az uradalmi cselédek lakhatási körülményeinek változása az 1907. évi cselédtörvény hatására a vép–szöllős–pecöli hitbizományi uradalom példáján	167
HALÁSZ Imre: Egy derékba tört vadászkarrier. Teleki Béla gróf vadászatai a két világháború között	181
LUKA Dániel: Az 1967. évi földtörvény keletkezésének a története	205

KRÓNIKA

Gorun-Kovács György (1949–2022) (PAPP Klára)	225
--	-----

SZEMLE

Varga Zsuzsanna: <i>The Hungarian Agricultural Miracle? Sovietization and Americanization in a Communist Country</i> . Rowman and Littlefield, New York 2021 (SCHLETT András)	229
--	-----

*Articles appearing in this journal are abstracted and indexed
in HISTORICAL ABSTRACTS and AMERICA: HISTORY AND LIFE*
A kiadvány a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával készült
e-mail-cím: agrartortszemle@mmgm.hu

FEHÉR GYÖRGY

**KÁROLYI GYULA GRÓF ÉS KÁROLYI MELINDA GRÓFNŐ
URADALMAINAK GAZDÁLKODÁSA,
KÜLÖNÖS TEKINTETTEL A KÉT VILÁGHÁBORÚ
KÖZÖTTI IDŐSZAKRA¹**

ABSTRACT

**GYÖRGY FEHÉR: FARMING ON THE ESTATES OF COUNT GYULA KÁROLYI
AND COUNTESS MELINDA KÁROLYI, PARTICULARLY
IN THE INTERWAR PERIOD**

Even though Count Gyula Károlyi played a role in Hungarian politics, such as being the country's prime minister between 1931–32, farming was closer to his personality. After World War I only 12,000 hectares, or about 35 percent of the estates of his and his wife remained within the national borders. Despite not being among the greatest landowners with the biggest income in the country, according to professional criteria his estate was among the first ten landed properties in Hungary.

The estate, with its centre in Tiborcszállás in Szabolcs County, was divided into five economic units. On the relatively low quality soil (mainly sandy, marshy and boggy) they nevertheless pursued farming of a high standard. In grain production the estate brought yields above the national average, but their highest quality product was potatoes. The property was one of the country's best producers of seed potatoes, and also excelled in hemp and tobacco growing. The achievements in plant production were mainly the result of the professional use of manure gained from animal husbandry. Apart from cattle raising the estate achieved nationwide fame for pig breeding (Mangalitsa), especially with fat pigs, thanks to sufficient infrastructure, breed selection and feeding methods.

The estate of Gyula Károlyi also excelled in the social care provided for its employees on all levels.

Keywords: Tiborcszállás, estate, marsh farming, fattening, social care

1 A kutatáshoz nagy támogatást kaptam a Magyar Nemzeti Levéltárban működő Károlyi Kutatócsoporttól és a levéltári kutatóteremben dolgozó munkatársaktól. Közreműködésüket ezúton is köszönöm. Hálával tartozom a kéziratom végső megformálását észrevételeikkel segítőknek: Fülöp Évának, Szilágyi Adrienn-nek, Kaposi Zoltánnak és Püski Leventének.

BEVEZETÉS

A hazai arisztokrácia meghatározó családjának számító nagykárolyi Károlyiak számos felmenője évszázadokon keresztül fontos szerepet játszott a magyar történelemben. Tanulmányunkban a gróf Károlyi Gyula (1871–1947) miniszterelnök és felesége – egyben unokatestvére –, gróf Károlyi Melinda (1872–1955) kezén lévő birtokok gazdálkodását tekintjük át.

A családi hagyományokat követve, Károlyi Gyula élénk közéleti tevékenységet folytatott. 1905-ben alanyi jogon került be a főrendiházba, 1905 és 1910 között Arad megye főispáni székében ült. Az I. világháborút követően a hazai polgárháborús hónapokban, 1919 májusában az aradi kormány, majd utána – 1919. május 30. és július 12. között – a szegedi ellenkormány elnöke és igazságügyminisztere lett. Ezt követően kicsit visszalépett a közvetlen politikai élvonalból, hazament Szatmár és Szabolcs megyei birtokait igazgatni. 1927-ben a kormányzó örökös joggal felsőházi taggá nevezte ki. 1930 és 1932 között azonban ismét a politikai élet első sorában találjuk nevét. E rövid két esztendő alatt betöltötte a kül-, pénzügy-, népjóléti és munkaügyi miniszteri tisztségeket, de pályafutása csúcsának az 1931. augusztus 24. és 1932. október 1. közötti alig több mint egy évet tekinthetjük, amikor az ország miniszterelnöki bársonyszékét foglalta el. Ezután a megszokott utat választva, ismét visszatért kelet-magyarországi birtokaira. „A pipás Károlyi”, ahogy a köztudatban a neve élt, az 1930-as évek közepére már tekintélyes közéleti pályát tudhatott maga mögött, majd ezt követően már csak a felsőház falai között politizált, annak elnöke is volt. Felsőházi mandátumáról 1939 márciusában – a második zsidótörvény elleni tiltakozásképpen – lemondott. Károlyi Gyula és Károlyi Melinda 1945 után teljes visszavonultságban, halálukig a Budapest II. kerület Fő utcai ingatlanjukban éltek, amely egykoron a Károlyi-uradalmak központi irodájául szolgált.²

Károlyi Gyula a szakirodalomban elsősorban politikai/közéleti szereplése okán került az érdeklődés előterébe, több könyv, tanulmány foglalkozott pályája értékelésével. Ezzel kapcsolatosan a legteljesebb munka Püski Levente tollából született,³ és jómagamat is ennek megismerése ösztönzött Károlyi mint földbirtokos és gazdálkodó tevékenységének feltárására. Már a korabeli politikai és gazdasági lapokban is olvashattunk ismertetéseket az ő és felesége nevéhez köthető tiborszállási uradalom gazdaságairól. A névadó Tiborszállás a domínium öt, később hat uradalmi központjának egyike volt. Kutatásunk során a tiborszállási uradalom megnevezéssel találkoztunk az uradalmi igazgatás napi kommunikációjában, a gazdasági iratokban – ezek magukba foglalják Károlyi Gyula és felesége összes birtokát, teljes termőföldtulajdonát.

Szerencsés módon, a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára családtörténeti, P szekciójában a Károlyi család nemzetségi levéltárán belül jelentős, bár nem teljes

2 SIPOS Péter: Gróf Károlyi Gyula, az „öreg pipás”. *História* 2012. 8. 19.

3 PÜSKI Levente: A Horthy-korszak szürke eminenciása. Károlyi Gyula (1871–1947). Pécs–Budapest 2016.

forrásanyag áll a kutatók rendelkezésére.⁴ Míg az uradalomban különböző beosztásokban dolgozók szociális helyzetéről, a Károlyi Gyula által képviselt és megvalósított szociálpolitikai intézkedésekről átfogó képet kapunk a szegődményes könyvek segítségével, addig a különböző gazdaságokban folyó termelésről már sokkal hiányosabb adatok maradtak fenn. Ugyanakkor a birtok minden majorjáról 1933-ban készült rendkívül részletes épület- és élőállatleltár nagy segítséget jelentett tanulmányunk elkészítéséhez.⁵

I. BIRTOKMÉRETEK

1. AZ OSZTRÁK–MAGYAR MONARCHIA IDŐSZAKA

Gróf nagykárolyi Károlyi Gyula és gróf Károlyi Melinda 1894-ben kötöttek házasságot, ezt követően 1904-ben a férj,⁶ 1907-ben pedig a feleség⁷ öröklése révén az ország tekintélyes földvagyonnal rendelkező birtokosai sorába emelkedtek.

A családi javak mellett az ingatlangyarapítás másik forrása a birtokvételek voltak. 1904-ben családon belüli adásvétel keretében gróf Károlyi László, a Károlyi család tagjai között létrejött osztályegyezség alapján, eladott Gyulának a Börvely határában fekvő ecsedi lápi birtokából 2750 kh nagyságú területet 550 013 korona rendkívül jutányos, mondhatni „családi” vételárért.⁸ Károlyi Gyuláné két évvel később, 1906-ban vásárolt az „Ecsedi-láp lecsapoló és Szamos Balparti Ármentesítő és Belvízszabályozó Társulat”-tól egy kisebb méretű, 42 kh lápi fekvésű tulajdont Mérk község határában 14 491 koronáért.⁹ (Férje később a „társulat” elnöki tisztségét is betöltötte.) A korábbiakban már szóltunk Károlyi Gyula politikai/közeleti aktivitásáról, de nevével találkozunk a gazdasági élet hírei között is. Többek között tagja volt az Országos Magyar Gazdasági Egyesület és a Tiszavölgyi Társulat választmányának, elnöke az aradi lóversenyegyletnek.¹⁰

A háború előtti birtokszerzések közül kiemelkedett egy 1911-ben lebonyolított birtokvételek, ennek során Hiller Lajos és Goldman Ármin eladók értékesítették a Nyíradony határához tartozó Aradványpusztát. A Károlyi házaspár nevére írt 2118 kh-as

4 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL) P 416 Károlyi Gyula iratai (A Károlyi család nemzeti levéltára).

5 MNL OL P 416 Károlyi Gyula iratai, 5. nagydoboz, 8. csomó.

6 1904-ben az elhalálozott édesapa, gróf Károlyi Tibor (1843–1904), első számú örökösének Gyulát tette meg. PÜSKI 2016. 21. Gróf Károlyi Tibor és felesége hagyatékának Károlyi Gyulát illető része. Arad, 1904. III. 15. és XI. 25. MNL OL P 416 Károlyi Gyula iratai, 2. nagydoboz, 1. csomó, N° 91.

7 1907-ben, a gróf Károlyi István (1845–1907) halálával felosztásra kerülő tekintélyes vagyon legfőbb örököse leánya, Károlyi Melinda lett. A szüleivel rossz viszonyt ápoló György csak a köteles részt kapta meg. A „család fekete báránya” ugyanis 1891-ben feleségül vette a zsidó származású Frank Boriskát, a Népszínház diváját. PÜSKI 2016. 22.; ZSOLDOS 2021. 450–451. Károlyi István igen kedvelte vejét, ezért végrendeletében külön intézkedett: „Telivér és félvér ménesemet és minden külső lóállományomat gr. Károlyi Gyula vőmnök adományozom.” *Pesti Hírlap* 1907. augusztus 18., 11.

8 MNL OL P 416 Károlyi Gyula iratai, 28. nagydoboz, 60. csomó, N° 187.

9 MNL OL P 416 Károlyi Gyula iratai, 28. nagydoboz, 60. csomó, N° 178.

10 PÜSKI 2016. 24.; *Köztelek* 1905. március 8., 405., uo. 1915. január 9., 44.

ingatlan ára 1 350 000 koronát tett ki, azaz háromszor többre került (637 korona/kh), mint amennyiben a felek a börtvényi tranzakció esetében megegyeztek.¹¹

A Magyarország utolsó monarchiabeli birtokmegosztását rögzítő *Gazdacímtár* összeírásának segítségével jól nyomon követhető az egy háztartásban élő tulajdonosok kezén levő terület kiterjedése, ágazati megosztása és jövedelmezősége.

1. TÁBLÁZAT

*Gróf Károlyi Gyula birtokai 1911-ben*¹²

Település	Szántó	Kert	Rét	Szőlő	Lege- lő	Erdő	Nádas	Haszná- latlan	Összes (kh)	Kat. tiszta- jöv. (k)
Felsősimánd (Arad m.)	1 180	2	200	–	782	–	–	99	2 374	20 101
Mácsa (Arad m.)	4 765	31	50	10	511	158	–	169	5 698	61 510
Börtvény (Szatmár m.)	7	–	–	–	–	–	–	1 894	1 902	55
Mérk (Szatmár m.)	523	–	–	–	296	–	–	19	839	2 672
Nántú (Szatmár m.)	4	1	–	13	–	253	–	9	283	328
Rákos-terebe (Szatmár m.)	23	–	–	13	18	1 017	–	12	1 085	636
Vállaj (Szatmár m.)	1 213	2	276	16	177	2 594	–	99	4 381	14 046
Összesen	7 715	36	526	52	1 784	4 022	–	2 301	16 562	99 348

2. TÁBLÁZAT

*Gróf Károlyi Gyuláné birtokai 1911-ben*¹³

Település	Szántó	Kert	Rét	Szőlő	Lege- lő	Erdő	Nádas	Haszná- latlan	Összes (kh)	Kat. tiszta- jöv. (k)
Hódmezővásárhely (Csongrád m.)	1 031	–	–	–	1 019	66	–	22	2 139	11 238
Alsóboldád (Szatmár m.)	–	–	–	–	3	1 023	–	2	1 028	369
Kaplony (Szatmár m.)	130	–	162	–	–	–	–	2	295	2 190
Lophágy (Szatmár m.)	–	–	–	–	–	2 199	–	13	2 212	939
Mezőpetri (Szatmár m.)	648	–	5	–	10	–	–	5	669	4 916
Mérk (Szatmár m.)	852	1	89	6	71	814	–	63	1 899	7 696

11 MNL OL P 416 Károlyi Gyula iratai, 28. nagydoboz, 60. csomó, N° 192.

12 *Magyarországi gazdacímtár*. Szerk. RUBINEK Gyula. Budapest 1911. 34., 36., 653., 661., 662., 667., 671. (a továbbiakban: *Gazdacímtár* 1911).

13 *Gazdacímtár* 1911. 211., 651., 659., 661., 663., 664., 670.

Település	Szántó	Kert	Rét	Szőlő	Legelő	Erdő	Nádas	Használatlan	Összes (kh)	Kat. tisztajöv. (k)
Nagyecsed (Szatmár m.)	738	–	41	–	31	25	–	1	837	4 212
Nagykároly (Szatmár m.)	3 184	32	151	11	369	261	11	126	4 148	36 522
Szoldobágy (Szatmár m.)	1	–	–	–	–	1 165	–	13	1 180	305
Nagyszokond (Szatmár m.)	306	6	5	–	350	672	–	27	1 369	2 401
Összesen	6 890	39	453	17	1 853	6 225	11	274	15 776*	70 788

* A Károlyi Gyuláné tulajdonában levő területhez annyi kiegészítés kívánkozik, hogy az 1911-es statisztikai adatfelvétel után, de még ebben az évben megvásárolta az aradványpusztai 2118 holdas birtokot. Ennek következtében a grófnő földvagyona valójában 17 894 holdat tett ki.¹⁴

3. TÁBLÁZAT *Gróf Károlyi Gyula és felesége együttes birtokai 1911-ben*¹⁵

Szántó	Kert	Rét	Szőlő	Legelő	Erdő	Nádas	Használatlan	Összes (kh)	Kat. tisztajöv. (K)
14 605	75	979	69	3637	10 247	11	2575	32 338**	170 136

** A továbbiakban a Károlyi család összes birtokainak leltárában figyelembe vesszük az 1911-es vásárlást, így domíniumainak kiterjedését 34 456 kh-ra tesszük.

Az uradalmak túlnyomó részben Szatmár megyei községek határához tartoztak, de a család a legnagyobb földterületét az Arad megyében fekvő Mácsa község körzetében tartották nyilván. Férj és feleség közel felerészben tulajdonolta a kizárólag szabad forgalmú birtokokat, amelyek 1/3-1/3 részben szántóból és erdőből álltak. Ha a domíniumok kataszteri tisztajövedelem-értékét nézzük, akkor a Károlyi Gyula nevén bejegyzett részeket mondhatjuk valamivel értékesebbeknek. (A Károlyi házaspár birtokairól lásd az 1. és 2. számú térképet.)

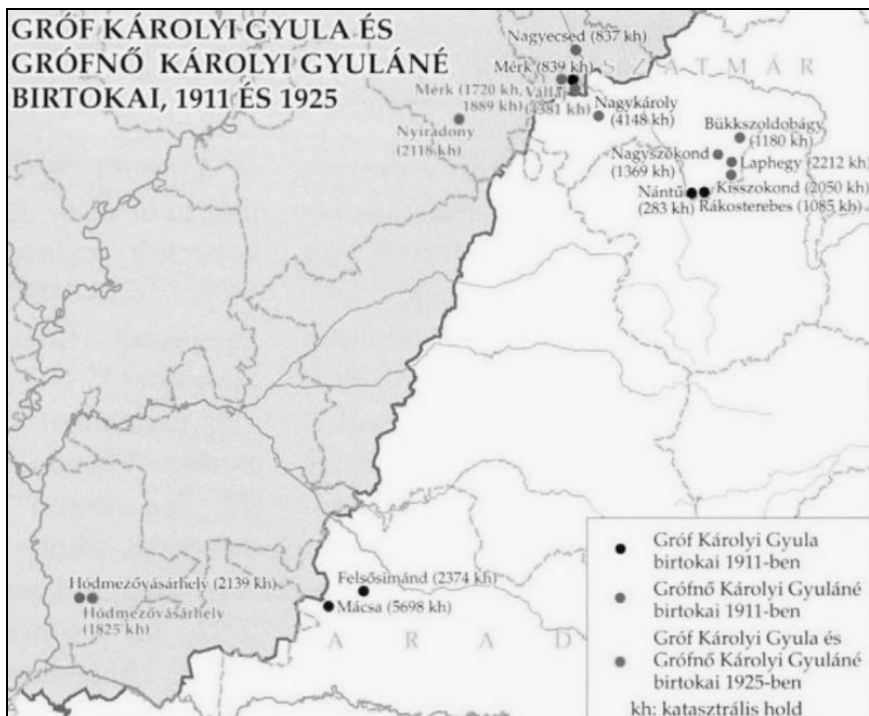
A Károlyi házaspár az I. világháború végéig megtartotta az örökölt birtokstruktúrát, a termelés központjai Nagykarolyban, Mácsán és Tiborszálláson voltak. A gazdálkodással kapcsolatos stratégiai ügyeket a férj tartotta kézben, az operatív ügyeket az egyes uradalmak szakértő és hűséges vezetői irányították. Említésre méltó, hogy 1906-ban Károlyi Gyula korszerűsítette a hatalmas földvagyont optimális és gazdaságos kezelést biztosítani hivatott „tisztai rendszabályokat”, amelyek a tisztviselők hatáskörét és kötelezéseiket szedték pontokba.¹⁶ Ez a „házi törvénykönyv” egészen 1933-ig volt hatályban.

A különböző birtoktesteken folyó gazdálkodás összességében korszerűnek volt mondható, igyekeztek lépést tartani a korrallal, és bevezetni az új technológiákat, termelési újításokat. Az ehhez szükséges tőkét többek között hitelfelvételből biztosították.

14 Püski Levente statisztikájában 17 826 holdat tüntet fel. PÜSKI 2016. 22.

15 Az 1–3. táblázat adatai alapján saját számítások.

16 MNL OL P 416 Károlyi Gyula iratai, 24. nagydoboz, 60. csomó. N° 24.

1. számú térkép. Forrás: *História* 2012. 8. 17.

2. számú térkép. Gróf Károlyi Gyula és Károlyi Melinda grófné birtokai (1921–1945)
(A térkép elkészítését Szilágyi Adrienn-nek köszönöm)

A Magyar Földhitelintézetnél vezetett könyvelés szerint Károlyi Gyula 1904 és 1908 között három esetben vett fel 1 816 600 korona kölcsönt. Károlyi Gyuláné esetében ugyanennél a banknál két alkalommal összesen 833 000 korona kredit jegyzésére került sor.¹⁷ A kiragadott példák szerint ezek a külső tőkeinjekciók jól hasznosultak. A korabeli gazdasági lapokban olvasható tudósításokból kiderült, hogy már 1905-ben francia gyártmányú motorekét használták Tiborszálláson,¹⁸ és a háború végéig még két további Stock motorekével bővült az eszközpark, melyekkel a nagykárolyi, illetve a mácsai uradalmakban végezték a szántást.¹⁹ Az állattenyésztésben a juhászat területén mutattak fel jó eredményeket. Tenyészállataik rendszeres díjazásban részesültek, a gypajúaukción jó áron értékesítették a mácsai merinóállomány gypajúját.²⁰

A másik sikerágazatnak a sertésenyésztés bizonyult, a nagykárolyi és tiborszállási uradalmak tenyészállatai évente a kiállítások kítüntetettjei voltak. 1912-ben a *Köztelek*ben terjedelmes írás mutatta be a 900 darab kocát számláló nagykárolyi mangalicatenyészetet. A szerző felhívta a figyelmet az itt képződött nagy nyereségre, ami az állomány magas tenyészértéke mellett az itt dolgozó munkások ösztönzésére kidolgozott rendszerrel is magyarázható.²¹

2. AZ ÚJRAKEZDÉS (1919–1925)

Az I. világháború nehézségeit követő belső polgárháborús hónapok erősen megterhelték, elbizonytalanították a magyar birtokos osztályt. A felkorbácsolt hangulatban rengeteg sokáig halogatott társadalom- és gazdaságpolitikai probléma várt megoldásra. Az egyik ilyen dilemmát a földkérdés jelentette. A Berinkey Dénes kormánya által 1919. február 15-én közzétett „A földművelő nép földhöz juttatásáról” szóló 1919: XVIII. néptörvény a nagybirtok 500 holdon felüli részét – kártalanítás ellenében – kívánta kisajátítani. Ez a jogszabály természetesen érintette Károlyi Gyula és felesége birtokait. *Az Est* rövid írásban tájékoztatta olvasóit a Mácsa község határában fekvő 8000 holdas birtok körül kialakult helyzetről. Károlyi már korábban ajánlotta egy 1800 kat. holdas birtoktest bérleti jogát holdanként 60 koronáért, a néptanács azonban csak 29 koronát kínált és 3000 holdat kért, ezenkívül a kastélyparkból is 80 holdat házhelyeknek. A felek nem tudtak megegyezni, pedig a tárgyalásokba bevonták Csizmadia Sándor földművelési államtitkárt, a későbbi népbiztost. Gyula nem követte rokona, Károlyi Mihály példáját, nem osztotta fel birtokát, igaz, az 500 hold öt megillető részét sem kívánta megtartani, helyette inkább már az Arad megyéből történő elköltözést fontolgatta.²² Az idő másként írta át a „forgatókönyvet”, a helyzet azonban még ennél is rosszabb lett.

17 MNL OL P 416 Károlyi Gyula iratai, 18. nagydoboz, 48. csomó.

18 *Köztelek* 1905. november 11., 1691.

19 *Köztelek* 1916. április 8., 523.

20 *Köztelek* 1906. február 7., 420., 1908. július 22., 1581., 1913. július 12., 1898.

21 *Köztelek* 1912. június 1., 1530–1533.

22 *Az Est* 1919. március 2., 5.

1919-re, az Osztrák–Magyar Monarchia szétesése, a polgárháborús állapotok, végül pedig a trianoni békeszerződés következtében kialakult körülmények rendkívül nehéz helyzetbe hozták az ország szinte minden állampolgárát, és ez esetben az arisztokrácia tagjai sem képeztek kivételt, sőt! Az 1921 júliusában kihirdetett román agrártörvény külön rögzítette egyebek mellett az erdélyi birtokok és birtokosok helyzetét. Az igen bonyolult és a kivételek sokaságát magában foglaló jogszabályban egyébként az óromániai területekre érvényes rendelkezéseknél szigorúbb feltételeket állapítottak meg.²³ A romániai földreform végrehajtására ugyanis többnyire az ott élő magyarok tulajdonát használták fel. A nagybirtokosok a legjobb esetben csak 500 kh-at tarthattak saját tulajdonban, az azon felüli részt kisajátították, aminek ellenértékéként a birtokosok 5%-os kisajátítási kötvényt kaptak. A hatóságok a kisajátításon túl élhettek még a rendkívül nyomott áron történő kényszerbérbeadás jogintézményével. Egy 1923-ban fogalmazott szerződésben a bérlő kat. holdanként termésben 40 kg rozsot, ugyanennyi árpat, zabot vagy kukoricát és 2 q burgonyát, illetőleg ennek árát köteles megfizetni.²⁴ A törvény egyedi esetben megengedte, hogy az állam által lefoglalt területeket volt tulajdonosaik – immár piaci áron – visszabéreljék.²⁵ Azokat a személyeket, akik a magyar állampolgárságot választották, optánsoknak minősítették, és esetükben még a csekély kárpótlás is elmaradt, jóllehet a magyar kormányok nemzetközi bíróságon keresztül éveken át harcoltak a döntés ellen.

Mіндеzen intézkedések közvetlenül sújtották Károlyi Gyulát és feleségét, mivel birtokaik tekintélyes része Arad és Szatmár megyéhez tartozott. Az egyoldalú nemzetközi egyezmény értelmében uradalmak döntő hányada az újonnan meghúzott államhatár romániai oldalára esett. Az elszenvedett birtokvesztés természetesen hatalmas érvágást jelentett, ezért ennek nagyságát érdemes pontosan meghatározni. Az 1930-as évek egy, a nagybirtokról készült összeállítás a Károlyi házaspár esetében 1230 kh-at tüntetett fel, ám számításaink szerint ennek többszörösét veszíthették el.²⁶

Az optáns ügyek a napisajtóban folytonosan visszatérő témaként szerepeltek,²⁷ és erre vonatkozóan a családi levéltárban több – esetenként eltérő tartalmú – irat is fellelhető. A kisajátított földekről készült 1922-es összesítés a Károlyi Gyuláné tulajdonlapján szerepelt birtokok közül említi a nagykárolyi (ma: Carei, Románia), mezőpetri (ma: Petrești, Románia) és a Károlyi család ősi fészkének tartott kaplonyi (ma: Căpleni, Románia) uradalmakat, ezek valamivel több mint 5000 kh-at foglaltak magukba. Károlyi Gyula „vesztéségei” közé sorolták a legnagyobb kiterjedésű mácsai (ma: Macea, Románia) uradalmat, továbbá Börvelyt (ma: Berveni, Románia) és Felsősimándot (ma: Șimand, Románia) domíniumokat. Az itt feltüntetett adatok szerint a család 15 085 kh-at kitevő birtokából 14 358 kh került kisajátításra, és mindösszesen 2040 kh maradt saját kezelésben.²⁸ Ezzel egy időben az Arad megyei birtoko-

23 A romániai (erdélyi) földtörvényről lásd részletesen: https://adatbank.transindex.ro/html/alcim_pdf_9801.pdf (megtekintve: 2022. február 5.).

24 MNL OL P 416 Károlyi Gyula iratai, 25. nagydoboz, 60. csomó, N° 62.

25 MNL OL P 416 Károlyi Gyula iratai, 7. nagydoboz, 16. csomó.

26 SCHERER Péter Pál: *A nagybirtok*. Budapest 1939. 350.

27 *Erdélyi Futár* 1929. március 31., 20.; *Reggeli Hírlap* 1931. december 24., 22.

28 MNL OL P 416 Károlyi Gyula iratai, 24. nagydoboz, 60. csomó, N° 63.

kokról mentették, ami menthető. Elsősorban a ménes és a gulya értékes tenyészállományáról gondoskodtak, lábon terelték át őket Szatmár megyei uradalmaikba.²⁹

Egy rövid kitérőben tekintsük át a házaspár lakóingatlanjainak leltárát. A román állam általi konfiskálása következtében a veszteség rovatban kellett feljegyezni a nagykárolyi kastély elvesztését, majd 1923-ban belátták, hogy Mácsáról is le kell mondaniuk. Itt csak a kastély és a 90 holdas park maradt a nevükön. Ekkor érlelődött meg bennük az áttelepülés elkerülhetetlensége, és magyar állampolgárságra irányuló kérelmük benyújtása. A Károlyi család Budapesten rendelkezett egy VIII. kerületi, Reviczky utca 6. szám alatti palotával, emellett a Múzeum utca 17.-ben egy kisebb, egyemeletes lakóingatlant is magukénak tudhattak.³⁰ Később a szülők, Emma lányuk nevére, szintén a VIII. kerületben, a Scitovszky tér (ma Lőrinc pap tér) 2. szám alatti többszintes ingatlant is megvették 320 000 pengőért.³¹

Budapest mellett második otthonukká Tiborszállást választották, ahol helyet kapott az uradalom vidéki központi intézősége, ezért is vezették be az egész majorba a villanyt. Az újságírók előszeretettel tettek látogatásokat Károlyi Gyula birtokaira, írásaikban nemcsak a gazdaságokban történekről, hanem a házaspár életviteléről is tudósítottak. „Az egész uradalom gondosan el van kerítve a világ elől. A kapubejáratnál örök állnak. De az első uradalmi épületen, melyet megpillantunk, a tisztaság, az egyszerűség és rend sugárzik. Négy-öt kilométerre lehet a kastély, benn az erdők közt. Ha ugyan kastélynak lehet nevezni ezt a sűrű lombok között megbúvó, szürke, földszintes épületet.”³² Az idézett cikkben, a helyrajz szerint, tulajdonképpen a vadaskerti gazdaság területén felhúzott épületről esik szó. Az inventárium szerint az 1924-ben épült, 1440 m² alapterületű, 11 lakószobás tágas otthonban élők kényelméről vezetékes víz és villanyvilágítás gondoskodott. A melléképületek funkciója és felszerelése is a komfortot szolgálta. A lóistálló mellett építettek garázst és üvegházat is.³³ A kirívó fényűzéstől ódzkodó házaspár budapesti palotáján kívül itt töltötte ideje nagy részét.

A Szatmár megyei mátészalkai járásban vasútállomással rendelkező Tiborszállás a Mátészalka–Nagykároly országos vonal mentén, Budapesttől 350 km-re feküdt. Ez a távolság a fuvarozási költségek miatt némi hátrányt jelentett, de egyébként a központ a különböző községek határában fekvő majorokhoz képest kedvező távolságban helyezkedett el. A pusztateremi gazdaságot kivéve mindenütt kövesút épült, amely a tiborszállási állomással kötötte össze az egyes uradalmakat. Tiborszálláson és Hal-

29 *Magyar Gazdák Szemléje* 1923. június 1., 317.

30 MNL OL P 416 Károlyi Gyula iratai, 7. nagydoboz, 17. csomó és uo. 26. nagydoboz, 60. csomó, N° 114.

31 MNL OL P 416 Károlyi Gyula iratai, 27. nagydoboz, 60. csomó, N° 137.

32 *Magyarság* 1931. október 7., 5.

33 MNL OL P 416 Károlyi Gyula iratai, 28. nagydoboz, 60. csomó, N° 196. A kúria ingatlanleltáráról lásd a „Vadaskerti gazdaság épületeinek érték becslése” 1–14. tételt. MNL OL P 416 Károlyi Gyula iratai, 5. nagydoboz, 8. csomó. A kúriát és a környező területet 10 km hosszan drótkerítéssel vették körül, lásd a vadaskerti épületleltár 94. tételét. MNL OL P 416 Károlyi Gyula iratai, 5. nagydoboz, 8. csomó.

moson 7-7 km keskeny nyomtávú mezei vasút könnyítette meg és tette olcsóbbá az áruk szállítását.³⁴

Visszatérve és folytatva a domíniumok felsorolását, tekintsük át az 1929-ben készült „házi birtokleltárban” foglaltakat, amelynek tartalma némileg eltért a 1922-es-től. Eszerint „csak” 14 358 kh földet érintett a romániai agrártörvény, amiből 13 045 kh került lefoglalásra és 1290 kh felett rendelkezett a család.³⁵ Az 1922-ben és az 1929-ben papírra vetett adatok közötti eltérés egy, a család számára kedvező döntéssel magyarázható. Az iratok állítása szerint egy 1924-es „határkiigazításnak” köszönhetően Börvely község ugyan nem, de a törvényi határ egy része visszakerült egykori tulajdonosához. Ez a korrekció 676 kh-dal gyarapította Károlyi Gyula birtokait, ami után ő örömmel fizette be a vagyonszállítási adót.³⁶ Mindez azonban Károlyiéknek csak enyhe vigaszt jelentett, mivel korábbi földbirtokaik 65%-a, azaz 20 171 kh tulajdonjogától megfosztották őket. A már említett optáns perekben ők is érintettek lévén, keresetet nyújtottak be a nemzetközi bíróságon, ebben azonban „csak” 12 741 kh után kértek kártérítést, amelynek értékét 18 695 925 lejben állapították meg.³⁷ Végül hosszú pereskedés után „számottevő” nagyságú kártérítést kaptak, amelynek utolsó részletét 1938-ban folyósították.³⁸

A trianoni szerződés következtében Romániához került birtokok után vessünk egy pillantást az új országhatárokon belül maradt domíniumokra. Börvely örvendtes példáját már említettük, de történtek más változások is. Az 1920-ban elfogadott földreform (1920:XXXVI. tc.) következtében – kárpótlás ellenében – a Károlyi család is az Országos Földbirtokrendező Bíróság, illetve Tanács rendelkezésére bocsátotta a törvényben meghatározott területet. Ennek nagyságáról nem találtunk adatokat, a már korábban idézett Scherer Péter tudomása szerint 1204 kh került ezen a jogcímen átadásra.³⁹

A fentieken túl, 1921 végén Károlyi Gyuláné Hódmezővásárhely határában fekvő 2140 kh-as birtokát felparcellázottan adták el 16 484 686 koronáért. A körültekintő és takarékos Károlyi Gyula az 1921:XLV. tc. értelmében kérte az illetékes adóhivataltól, hogy ezt a földterületet írják a vagyonszállítási jogcímen vezetett számlájához.⁴⁰ A hatóság által megállapított vagyonszállítási összeg lerovását hosszú időn át halogatta. 1929-ben készült számításai során megnyugvással állapította meg, hogy különböző tranzakcióknak köszönhetően már 583 ezer koronát, azaz 100 holdnak megfelelő összeget spórolt meg. A földvagyon után kivetett válságadó csak töredéke volt az 1921:XLV. tc.-ben foglaltak szerinti fizetendő összegnek. A család va-

34 MNL OL P 416 Károlyi Gyula iratai, 5. nagydoboz, 8. csomó. E jelzet alatt találjuk a nyírcsászári, az aradványi, a pusztateremi, a halmosi, a tiborszállási gazdaságok épületeinek és eleven leltárának értékbecslését, továbbá a vadaskerti gazdaság épületleltárát. A dokumentumok nem datáltak.

35 MNL OL P 416 Károlyi Gyula iratai, 7. nagydoboz, 16. csomó. (Az 1922-es adatra vonatkozóan lásd a 28. lábjegyzet). Az egyik laptudósítás szerint a kisajátításban Károlyi Gyula 8738, míg felesége 5080 kh-dal volt érintve. *Ellenőr* 1930. július 20., 20.

36 MNL OL P 416 Károlyi Gyula iratai, 24. nagydoboz, 60. csomó, N° 98.

37 MNL OL P 416 Károlyi Gyula iratai, 18. nagydoboz, 48. csomó.

38 PÜSKI 2016. 88.

39 SCHERER 1939. 350.

40 MNL OL P 416 Károlyi Gyula iratai, 6. nagydoboz, 13. és 14. csomó.

gyoni helyzetéről sokat eláruló adat szerint a Pesti Hazai Első Takarékpénztár Egyesületnél nyilvántartott 3 792 250 korona különböző összetételű vagyon (folyószámlák, kül- és belföldi részvények, üzletrészek, értékpapírok stb.) után 758 450 korona vagyonszámlát kellett leróni.⁴¹

Időben kissé előreugorva, a család példáján keresztül bemutatjuk a hosszú és szövevényes folyamat végét. Már korábban utaltunk a határkiigazítással visszakerült börtvényi területre. Itt a vagyonszámlába betudhatóan mérki és tyukodi gazdák kaptak földhöz jutási esélyt, mindez azonban megbontotta volna „az uradalom területi egységét”. Az 1937-ben kiküldött törvényhatósági bizottsági szakértő a helyzet feloldására azt javasolta, hogy a hatóság tekintszen el „a vagyonszámla tartozásának természetbeni lerovásától”, azaz a birtokrész átadásától, helyette Károlyi – a terület kataszteri tisztajövedelmének figyelembevételével – annak értékét pénzzel válthassa meg. A földesúr szempontjait teljes mértékben elfogadó indokolás szerint „Ezen vagyonszámla tartozásnak megfelelő földterület természetbeni átvételével gróf Károlyi Gyula magángazdaságilag nagy hátrányt szenvedne, de a földnek természetbeni átvétele a mezőgazdaság szociálpolitikai és földbirtok-politikai szempontból sem kívánatos. Gróf Károlyi Gyula által fizetendő földtőke ellenében megfelelő föld vásárolható ott, ahol ezt a földbirtokpolitikai célok inkább megkívánják.”⁴²

Mindezen kitérő után térjünk vissza a családi birtokleltárhoz, ehhez segítségünkre van a Magyar Statisztikai Hivatal 1925-ben kiadott összeállítás.

4. TÁBLÁZAT

Gróf Károlyi Gyuláné birtokai 1925-ben⁴³

Település	Összes (kh)	Szántó	Kert	Szőlő	Rét	Legelő	Erdő	Nádas	Földadó alá nem eső
Hódmezővásárhely	1 825	1 320	–	–	–	483	–	–	22
Mérk	1 889	1 174	1	6	37	42	556	–	73
Nagyecsed	837	790	–	–	18	6	–	–	23
Nyíradony	2 118	1 741	3	–	35	59	202	17	58
Vállaj	4 381	1 888	2	25	197	584	1 513	–	142
Összesen	11 050	6 916	6	31	287	1 174	2 301	17	318

41 MNL OL P 416 Károlyi Gyula iratai, 24. nagydoboz, 60. csomó, N° 98.

42 MNL OL P 416 Károlyi Gyula iratai, 26. nagydoboz, 60. csomó, N° 98. Károlyi élt az 1921:XLV. vagyonszámla törvény adta lehetőséggel. A jogszabály pontosan meghatározta, hogy a birtokosoknak mennyi vagyonszámlát kell fizetni, de lehetővé tette számukra, hogy készpénz helyett terményben vagy földben tudják le kötelezettségüket. A földreform és a vagyonszámla törvény végrehajtása ettől kezdve összekapcsolódott, hiszen birtokpolitikai célokra lehetett felhasználni a leadott földeket.

43 *Magyarország földbirtokosai és földbérlői*. Összeállította a Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal. Budapest 1925. 428. (a továbbiakban: *Gazdacímár* 1925).

5. TÁBLÁZAT

*Gróf Károlyi Gyula birtokai 1925-ben*⁴⁴

Település	Összes (kh)	Szántó	Kert	Szőlő	Rét	Legelő	Erdő	Nádas	Földadó alá nem eső
Mérk	1720	1685	–	–	–	3	–	–	32

Az 1911-es állapotokhoz képest óriási a változás, a vagyonesztés miatt csak *korábbi domíniumaiknak mintegy 35%-a felett rendelkeztek, 34 456 helyett mindössze 12 270 kh-at mondhattak magukénak*. Ezt a Szabolcs megyében fekvő birtokkonglomerátumot öt igazgatási egységre bontották: Tiborszállás, mint központ, mellette a halmosi, mérki, pusztateremi, szatmári és a Szabolcs megyéhez tartozó aradvány(pusztai) gazdaságokra. Az általunk vizsgált korszak egészére jellemző tulajdonosi magatartás volt, hogy a család birtokait saját kezelésben tartotta, ez alól csak Hódmezővásárhely esetében tettek kivételt, amikor is azt teljes egészében haszonbérbe adták.⁴⁵

Figyelemre méltó jelenség, hogy a háború után a családon belüli tulajdonlás arányai drasztikusan megváltoztak. Míg korábban a férj és feleség között felerészben oszlottak meg a javak, addig az 1925-ös statisztikában Károlyi Gyuláné nevére jegyezték be a földtulajdon 90%-át. Hogy ennek mi lehetett az oka, arra mindeddig nem találtunk magyarázatot.

3. BIRTOKVISZONYOK (1926–1944)

A Bethlen-kormány az 1920-as évek második felére beérő pénzügyi konszolidációs politikája, majd az azt követő gazdasági válság után, az 1930-as évek közepétől a mezőgazdasági termelők számára eljött a korábbi időszakhoz képest kétségtelenül érezhető prosperitás korszaka. Károlyi Gyula, miniszterelnöki hivatalából történő távozása után, 1932 őszétől kisebb intenzitással vett részt a politikai közéletben, fel szabaduló energiáit uradalmának fejlesztésére, irányítására fordította.

A gazdasági válságból történő kilábalás, a mezőgazdasági termékek értékesítésénél kedvező lehetőséget kínáló német–olasz–osztrák gazdasági szerződések optimizmussal tölthették el a birtokosokat. Károlyiék is áttekintették birtokaik állapotát, és néhány változtatást hajtottak végre.

1926-tól lassanként, több vevőnek értékesítve eladták a mácsai birtokból a kisa-játítás után megmaradó 460 kh földet.⁴⁶ Továbbra is ennél a határon túli ingatlanlannal maradván, 1937 végén Jancu Adam ügyvéd személyében új gazdája lett a 48 szobás kastélynak és a 90 holdas parknak. A felek 3 millió lej, azaz 102 ezer pengő vételárban egyeztek meg.⁴⁷

44 *Gazdacímár* 1925. 328.

45 MNL OL P 416 Károlyi Gyula iratai, 25. nagydoboz, 60. csomó, N° 63.

46 MNL OL P 416 Károlyi Gyula iratai, 6. nagydoboz, 12. csomó.

47 MNL OL P 416 Károlyi Gyula iratai, 25. nagydoboz, 60. csomó, N° 148., *Magyarság* 1937. október 8.

Károlyi Gyula és felesége növelte is a családi vagyont. 1933 elején 40 000 pengőért megvásárolták a 143 holdas tyukodi birtokot.⁴⁸ Még ennek az évnek a végén tovább gyarapodott a portfólió, ugyanis 500 ezer pengőért megvették a Nyírcsászári és Gebe határában található 1809 holdnyi birtokot, a hozzá tartozó szeszgyárral és gyártási engedéllyel.⁴⁹

Az idők folyamán történt még egy változás, bár ez a gazdálkodásra nem volt hatással. Károlyiék a második bécsi döntés értelmében visszakapták nagykárolyi kastélyukat, amelyet Károlyi Gyuláné 1940 végén használatra felajánlott a Honvédelmi Minisztériumnak. Itt rendezték be a gróf Károlyi Istvánról elnevezett „nagykárolyi honvédtiszti fiúnevelő intézetet”, és az 1941. november 16-i ünnepélyes avató ünnepségre a családot is meghívták.⁵⁰

Az 1935-ös állapotokat mutató 6–9. táblázatokban már hiába keressük Károlyi Gyuláné eladott hódmezővásárhelyi birtokát, viszont Károlyi Gyula neve alatt megtaláljuk a nemrég vásárolt tyukodi, gebei, nyírcsászári földeket, és nevére került Nagyecsed is. További érdekesség, hogy a férj és feleség közötti vagyoni arány az előbbi javára megváltozott. Míg korábban a feleség nevében tartották nyilván a birtokok nagyobb hányadát, most már csak a nyíradonyi domíniumot kötötték hozzá. Közös tulajdonként tüntették fel a Mérk és Vállaj határában fekvő területeket.

6. TÁBLÁZAT

*Gróf Károlyi Gyuláné birtokai 1935-ben*⁵¹

Település	Összes (kh)	Szántó	Kert	Rét	Szőlő	Legelő	Erdő	Nádas	Földadó alá nem eső
Nyíradony	1867	1258	24	130	–	28	224	17	186

7. TÁBLÁZAT

*Gróf Károlyi Gyula birtokai 1935-ben*⁵²

Település	Összes (kh)	Szántó	Kert	Rét	Szőlő	Legelő	Erdő	Nádas	Földadó alá nem eső
Tyukod	143	135	–	2	–	–	2	–	4
Fábiánháza	3	–	–	–	–	–	3	–	–
Gebe	714	469	–	41	–	13	131	–	60
Nagyecsed	14	6	–	–	–	–	–	–	8
Nyírcsaholy (Nyírcsászári)	1118	945	–	81	2	–	30	–	60
Összesen	1992	1555	–	124	2	13	166	–	132

48 MNL OL P 416 Károlyi Gyula iratai, 25. nagydoboz, 60. csomó, N° 64.

49 MNL OL P 416 Károlyi Gyula iratai, 26. nagydoboz, 60. csomó, N° 92.

50 MNL OL P 416 Károlyi Gyula iratai, 28. nagydoboz, 60. csomó, N° 158. Az ajándékozási gesztust Horthy Miklós 1941. május 27-én kelt levelében megköszönte a grófnőnek.

51 *Magyarország földbirtokosai és földbérlői*. Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal. Budapest 1937. 280. (a továbbiakban: *Gazdacímár* 1935).

52 *Gazdacímár* 1935. 297., 302., 303., 435.

8. TÁBLÁZAT

*Gróf Károlyi Gyula és neje birtokai 1935-ben*⁵³

Település	Összesen (kh)	Szántó	Kert	Rét	Szőlő	Legelő	Erdő	Nádas	Földadó alá nem eső
Mérk	3897	2645	32	80	–	226	641	–	273
Vállaj	4283	1973	–	191	30	39	1941	–	109
Összesen	8180	4618	32	271	30	265	2582	–	382

9. TÁBLÁZAT

A Károlyi házaspár összesített birtoka 1935-ben

Összesen (kh)	Szántó	Kert	Rét	Szőlő	Legelő	Erdő	Nádas	Földadó alá nem eső
12 039	7431	56	525	32	306	2972	17	700

Az időszak hátralevő részében a Károlyi család által kezelt uradalmat Tiborszállás-uradalom néven tiborszállási, vadaskerti, halmosi, pusztateremi és aradvány(pusztai) birtokigazgatási egységekre osztották, és ezek száma a nyírcsászári gazdasággal együtt immár hatra bővült. Az akkori közigazgatási beosztás szerint a birtokok nagyobb részben Szatmár megyében a mátészalkai járásban Mérk, Vállaj, Nyírcsászári és Gebe települések, kisebb részükben pedig a Szabolcs megyei Nyíradony község (nyíradonyi járás) határában feküdtek.⁵⁴ A két háború közötti időszakban Károlyi Gyula területileg is racionalizálta a család tulajdonában megmaradt és teljes egészében házi kezelésben tartott földeket. Gazdaságossági okokra visszavezethetően sor került a hódmezővásárhelyi földek eladására, mert ezek messze estek az uradalmi centrumtól, azaz a Szabolcs megyei dominiumoktól. A teljes családi földbirtok méretét illetően a különböző statisztikákban (hivatalos és az uradalom „házi” adataiban) esetenként 20–30 kh-as, hibahatáron belüli különbségekkel találkozunk, ez a tény azonban egyáltalán nem torzítja megállapításaink érvényességét.

II. AZ URADALOM GAZDÁLKODÁSA (1920–1944)

A köztörténeti irodalomból ismert, és részben utaltunk is rá, hogy az I. világháború és az azt követő békeszerződés miatt elszenvedett terület-, népesség- és vagyonszerzés kárvallottja az ipar mellett a mezőgazdaság volt. Ez utóbbi ágazatban elsősorban azok a nagybirtokosok kerültek igen hátrányos helyzetbe, akiknek dominiumai az új országhatáron kívülre estek. Az erősen érintett tulajdonosok közé tartozott Károlyi Gyula és felesége, akik földjeik több mint 60%-áról voltak kénytelenek lemondani.

53 *Gazdacímtár* 1935. 402.

54 SCHERER 1939. 350.

Egyébként minden mezőgazdasági termelőnek, ha nem is azonos mértékben, számolnia kellett az állat- és eszközállományban történő jelentős veszteségekkel.

Mindezt tetézte a Monarchia védett és biztos értékesítést nyújtó piacának elvesztése, a belső fogyasztást ösztönző nagyvárosok (Pozsony, Kassa, Arad, Kolozsvár stb.) elvesztése, az utódállamok ellenséges, diszkriminatív piaci magatartása. Nöttek a termelési költségek, miközben egy ideig csökkentek az árak. Az új körülmények között a termelés, a külső és belső piac megszervezésére volt szükség, ezt azonban az akut hitelhiány is nehezítette. Az állapotok a sikeres gazdasági konszolidáció következtében az 1920-as évek második felétől valamelyest kedvezőbbre fordultak. A legfontosabb kereskedelmi partner Ausztria mellett az Olaszországgal 1927-ben kötött kereskedelmi egyezménynek köszönhetően javultak a külpiaci értékesítés lehetőségei is.⁵⁵

Ezt az ígéretes folyamatot szakította meg a gazdasági világválság, ami megint elsősorban a mezőgazdaságot sújtotta. Következményei: a belső piaci kereslet visszaesése, az agrárállomány elviselhetetlen mértékű kinyílása. Az ágazat és szereplői csak 1933 után lélegezhettek fel. Ha lassan is, de javultak a gazdasági körülmények, 1931 és 1934 között Olaszország mellett Németországgal, majd Ausztriával is új kereskedelmi egyezményeket írtak alá. Az egyezmények néhány terményre, elsősorban búzára kiviteli kontingenst állapítottak meg. Élő sertésre, szarvasmarhára, baromfira, illetve azok feldolgozott termékeire úgyszintén éves exportkvótákat szabtak meg. Olaszországba, Németországba és Ausztriába csak ebben a konstrukcióban lehetett az árakat értékesíteni. A kivihető árakeret döntő hányadát a nagybirtokon előállított termékekkel töltötték ki.

Emellett központi állami intézkedések sorozata vette kezdetét, amelynek célja volt a mezőgazdaság két legfontosabb ágazatában a minőség javítására való törekvések előmozdítása, a kül- és belföldi értékesítés körülményeinek kedvezőbbé tétele (felárrendszer [Boletta], központi, ún. „egykéz” terményértékesítés [Futura Rt.], kedvező vasúti tarifa, az 1938-as győri programban közel 100 millió pengős tőkeinjekció az olcsóbb agrárhitelek felvételére, továbbá az értékesítés és szolgáltatások fejlesztésére). A hazai GDP 40%-át adó mezőgazdaság agrárexportjának 60%-a a hosszú időn át jól fizető Németországba, 20%-a Olaszországba és Ausztriába irányult.⁵⁶

1. NÖVÉNYTERMESZTÉS

a) Szántóföldi termelés

A következőkben részletesen vizsgáljuk meg, hogy az ország 16 millió kataszteri hold művelhető területéből mindössze 12 ezer kh-at birtokló Károlyi család uradalmaiban milyen minőségű termelést folytattak. Bevezetésként idézzük az időszak

55 A magyar mezőgazdaságot – és benne az uradalmi rendszert – a két háború közötti időszakban ért változásokról, azok hatásairól, gazdasági és gazdálkodási trendekről összefoglalóan lásd: KAPOSZ Zoltán: A magyarországi uradalmi rendszer változásai a XVIII–XX. században. *Agrártörténeti Szemle* 2001. 1–2. 248–250.

56 Erről részletesen: BEREND T. Iván – SZUHAY Miklós: *A tőkés gazdaság története Magyarországon 1848–1944*. Budapest 1978. 3. kiad. 245–246., 249–253.

korszerű termelést folytató uradalmait bemutató kötetből a Károlyi Gyula dominiu-
mát méltató sorokat. „A birtok mezőgazdasági művelésre alkalmas homoki részén
már régebbi idő óta folyik a dohány-, burgonya-, tengeri-, szója-, bab-, továbbá a ka-
lászosok közül búza-, rozs-, árpa- és zabtermelés éspedig jó eredménnyel. A lápi
gazdaságokban nemesebb fajta burgonya-, rostkender- és a kiválónak elismert magken-
dertermelés folyik, de jó termésátlagokat biztosítanak a gabonafélék is.”⁵⁷ Az uradalom
gazdaságában a növénytermesztés dominált,⁵⁸ számításaink szerint 70:30%-os arány-
ban részesült az állattenyésztéssel összevetve.

A gazdálkodás egészére nézve az iránymutatást, a vezérelvet az 1906-os tisztí
rendszerben foglalták össze, melynek megújítására 1933-ban került sor.⁵⁹ A nagy-
uradalmakban ilyen típusú, nagyon részletes szabályzatokban rögzítették a tulajdo-
nos és az uradalom minden rangú tisztségviselőjének és alkalmazottjának (a vezető
uradalmi tisztségviselőktől a cselédekig bezáróan) a szolgálati hierarchiában elfoglalt
helyét, esetenként pénz- és természetbeni juttatásaik mértékét, emellett pontos mun-
kaköri leírásokat is készítettek.⁶⁰ A termelés minden ágazatában, nagyon akkurátu-
san kibontva, meghatározták a tennivalókat, az azok elvégzését igazoló jelentések
leadásának időpontját, formai és tartalmi kritériumait (78–81., 85., 102. §). Károlyi
Gyula mindenkor és minden területről naprakész információkkal akart rendelkezni,
mert csak így gyakorolhatta tulajdonosi jogait, így hozhatta meg végső döntéseit,
amit fenntartott magának. A középvezetőktől (kezelőtisztek) megkövetelte a „foly-
tonos jelenlétet” (44. §). Általános elvárásként fogalmazódott meg: az uradalom
minden alkalmazottja – hierarchiában elfoglalt helyének megfelelően – gondos kö-
rültekintő takarékossgal *törekedjék a birtok jövedelmezőségének előmozdítására*⁶¹
[kiemelés F. Gy.].

A Károlyi család egyik őse, Károlyi Ferenc, már a 18. század közepén nevet
szerzett az Ecsedi-láp lecsapolási munkálatainál. Ezt az utódok is folytatták és Gyula
édesapja, Károlyi Tibor vezetésével 1894-ben létrehozták az „Ecsediláp-Lecsapolási
Szamosbalparti Ármentesítő és Belvízszabályozó Társulatot”. Munkájuk eredmé-
nyeként 1898-ra lényegében befejeződött a lecsapolás, ekkortól vált a terület mező-
gazdasági termelésre alkalmassá.⁶² Ez az ún. síklápi terület nitrogénben gazdag, és a

57 SCHERER 1939. 351.

58 *Izinger Pál életútja*. Hanák Gábor interjúja alapján szerk. IZINGER Anna. Budapest 2014. 39. (a to-
vábbiakban: IZINGER 2014).

59 *Tisztí és számviteli rendszabályok gróf Károlyi Gyula úr őnagyméltósága birtokain*. Budapest 1933.

60 Erre nézve néhány irodalmi hivatkozás, a hűbéri korszakra vonatkozóan: KÁLLAY István: *A ma-
gyarországi nagybirtok kormányzata 1711–1848*. Budapest 1980. A tőkés időszakot érintően többek
között ERDÉSZ Ádám: *A mezőhegyesi ménesbirtok gazdálkodása a két világháború között*. Szerk.
ERDMANN Gyula. Gyula 1987. (Közlemények Békés megye és környéke történetéből 1.) 32–44.;
GAÁL László: *Az Esterházy hercegi hitbizomány gazdálkodása. 1930–1940. I. Agrártörténeti
Szemle* 1971. 1–2. 86–127. 86–87.; FÜLÖP Éva Mária: *A magyarországi bencés kongregáció birto-
kainak gazdasági szervezete és irányítása (1848–1949)*. Budapest 1995. 83–95. (METEM-könyvek
8. Sorozatszerk. SOMORJAI Ádám OSB – ZOMBORI István); FEHÉR György: *A származás köte-
lez. Gróf Károlyi Sándor 1831–1906*. Budapest 2019. 68–71.

61 *Tisztí és számviteli rendszabályok...* 1933. 12.

62 *Vizeink krónikája. A magyar vízgazdálkodás története*. Szerk. FEJÉR László. Budapest 2001. 39.,
154–155., 161.; *Új Magyarország* 1935. április 21., 35.

kotusodás (vagyis a humuszosodás és a szerves anyag elbomlásának folyamata) következtében az ásványi talajoknál 20%-kal több szerves anyagot, humuszt tartalmaz, több vizet képes visszatartani, ezért összességében kedvezőbb természetési adottságokkal rendelkezik, mint a homokos talaj.⁶³ Egy korabeli újságcikk állítása szerint a legnagyobb kiterjedésű lápi birtokkal Károlyi Gyula rendelkezett, és a tiborszállási és a halmosi gazdaságok talaja 100%-ban ilyen összetételű volt. Ezt a birtokrészt 1904-től vonták művelés alá.⁶⁴ Károlyit e területen végzett munkájának elismeréseként, 1928-ban a Tiszántúli Mezőgazdasági Kamara lápgazdasági szakosztályának elnökévé választották.⁶⁵

Gabonafélék

A következőkben tekintsük át művelési ágak szerint a szántóterületeken folytatott gazdálkodást (10. táblázat). Országos átlagban hosszú évtizedek óta a legnagyobb arányban, a földek valamivel több mint felén (52%) gabonaféléket, elsősorban búzát (52,32%) termesztettek.⁶⁶ A tiborszállási uradalomban is a növénytermesztés dominált,⁶⁷ de annak összetétele jelentős mértékben eltért az országos átlagtól. Az általunk vizsgált időszakban a gabonafélék aránya átlagosan körülbelül 37%-ot ért el. A gabonaterületekből a búza mindössze 20,9–34,8%-ot foglalt el, helyette inkább a rozst (35,2–54,2%) részesítették előnyben, ez utóbbi növény az országos statisztikában mintegy 22%-ot tett ki. Termelése azért érdemelt elsőbbséget, mert étkezésre, takarmányozásra egyaránt jól hasznosítható növény, és nem utolsósorban az uradalom talajadottságainak köszönhetően az országos termésnél magasabb hozamokat takarítottak be. (Lásd 12. és 13. táblázat.) Ezenkívül igen kedvelt fajtaként szerepelt a zab, ez a kultúra szintén a magyarországi átlagot (4,5–5,5%) messze meghaladóan (10,2–14,5%) került a vetésforgóba.⁶⁸ (Lásd 11. táblázat.)

63 A lápi talaj a hazai termőföld mindössze 1,5%-át tette ki. *Földműveléstan*. Szerk. LŐRINCZ József. Budapest 1978. 46.

64 PAP Miklós: Az ecsedi láp hősköteménye. *Nemzeti Újság* 1934. július 8–9.

65 *Köztelek* 1928. október 21., 1765.

66 A szántóterület művelési ágak szerinti országos megoszlása. ESTÓK János – FEHÉR György – GUNST Péter – VARGA Zsuzsanna: *Agrárvilág Magyarországon 1848–2004*. Szerk. ESTÓK János. Budapest 2008. 182., 185. (a továbbiakban: *Agrárvilág* 2008).

67 IZINGER 2014. 39.

68 Saját számításaimhoz felhasználtam: GUNST Péter: *A mezőgazdasági termelés története Magyarországon (1920–1938)*. Budapest 1970. 144., 162.

10. TÁBLÁZAT

*Az uradalom művelési ágak szerinti megoszlása*⁶⁹

Gazdaság	Összes (kh)	Szántó	Kert és gyümölcsös	Rét és legelő	Legelő	Legelő és kaszáló	Erdő	Földadó alá nem eső
Tiborszállás (Szatmár m.)	1 100	936 (85%)	54	–	–	–	–	110
Halmos (Szatmár m.)	1 557	1077 (69%)	–	–	–	240	123	117
Vadaskert (Szatmár m.)	1 450	644 (44%)	10	–	110	–	575	111
Pusztaterem (Szatmár m.)	4 281	1590 (37%)	11	630	–	–	1907	143
Nyírcsászári (Szatmár m.)	1 793	1282 (68%)	–	121	–	–	275	115
Aradvány(puszta) (Szabolcs m.)	1 862	1223 (65%)	13	200	–	–	320	106
Összes	12 043	6752 (56%)	88	951	110	240	3200 (26,5%)	702

Az egyes gazdaságok vezetői az elfogadott vetésterv alapján kezdték el az éves termelési ciklust. Az alábbi táblázatban összefoglalt kimutatás 1932 és 1934 között a tiborszállási, halmosi, vadaskerti, pusztateremi, aradványi, 1935-től már a nyírcsászári gazdaság adatait is tartalmazza. (Ekkor közel 1800 holddal nőtt az uradalom területe.)

11. TÁBLÁZAT

*Az uradalom gabonatermesztése 1932–1943*⁷⁰

Év	Gabonával bevetett						Átlagtermés (kh/q)				
	összes (kh)	búza	rozs	ő. árpa	t. árpa	zab	búza	rozs	ő. árpa	t. árpa	zab
1932	2295	588	1132	82	200	293	7,23	8,92	10,28	9,89	7,80
1933	2468	582	1218	139	232	297	10,26	11,08	11,29	11,13	10,50
1934	2241	640	887	86	320	308	10,77	6,79	6,58	8,73	9,89
1935	2978	824	1363	136	290	365	9,7	7,1	7,26	9,5	8,7
1936	2818	877	1194	71	339	337	10,98	8,0	8,11	11,63	9,83
1937	2723	817	1181	99	337	289	9,3	7,4	12,0	9,6	6,9
1938	2693	794	1195	92	292	320	11,59	8,79	12,75	10,76	7,76
1939*	2505	711	1152	113	271	258	13,0	9,0	10,0	8,0	8,0
1940	2303	604	1094	47	267	291	6,8	6,49	6,87	6,49	4,8
1941	2047	604	920	76	146	85	11,39	9,82	10,0	7,56	8,37
1942	2106	526	1133	146	120	181	11,02	9,04	8,2	8,65	7,87
1943	2518	693	1241	106	248	230	13,02	10,93	15,24	15,78	13,29

* 1938-ig az átlagtermések adatait kh/hl mértékegységben is közölték, 1939-től már csak kh/q-ban.

69 Számításaimhoz felhasználtam: *Keresztény magyar közéleti almanach*. III. Szerk. HORTOBÁGYI Jenő. Budapest 1941. 359.

70 MNL OL P 416 Károlyi Gyula iratai, 9. nagydoboz, 21. csomó (13–23.).

Az uradalom egyik anonim tisztviselője egy táblázatban összehasonlította az uradalom barna- és feketehomok, valamint lápi talajú gazdaságának átlaghozamait (lásd 12. táblázat). Az adatokban található kicsiny eltéréseket nem számítva, egyértelműen kimutathatók az utóbbi gazdaságok jobb terméseredményei.

12. TÁBLÁZAT
*A tiborszállási uradalom homok és lápi talajú gazdaságainak
átlagterméshozamai⁷¹*

Év	Búza (q/kh)		Rozs (q/kh)		Őszi árpa (q/kh)		Tavaszi árpa (q/kh)		Zab (q/kh)	
	1 *	2.**	1.	2.	1.	2.	1.	2.	1.	2.
1932	7,27	10,76	8,32	13,40	10,28	15,60	9,89	13,40	7,8	10,38
1933	10,76	12,32	11,08	15,20	11,29	15,36	11,13	13,45	10,50	12,0
1934	10,77	13,51	6,79	6,18	6,58	–	8,73	10,59	9,89	12,29
1935	9,70	13,34	7,1	9,44	7,80	11,0	9,50	12,13	8,70	10,81
1936	10,98	13,85	8,0	8,77	8,11	–	11,63	12,87	9,83	11,17
1937	9,36	10,49	7,7	9,86	12,0	20,20	9,60	12,37	6,9	8,47
1938	11,59	13,0	8,79	11,50	12,75	16,43	10,76	10,0	7,76	9,50
1939	13,60	17,38	9,0	10,38	10,97	10,72	8,70	7,05	8,98	10,60
1940	6,80	8,40	6,49	3,08	6,87	5,60	6,49	7,67	7,81	2,61
1941	11,39	12,95	9,83	9,0	10,0	14,30	7,56	5,65	8,37	–
1942	11,0	14,49	9,09	10,48	8,2	9,40	8,35	18,0	7,87	11,58
1943	13,0	16,63	10,93	16,31	15,27	23,0	15,78	18,58	13,29	18,74
1944	12,46	16,33	9,13	10,17	10,59	14,15	13,36	10,05	10,0	11,62

* uradalmi átlag (q/kh)

** lápi gazdaságok átlaga (q/kh)

Ha a fentiekben idézett adatokat összevetjük a 13. táblázatban közöltekkel, akkor megállapítható, hogy Károlyi Gyula uradalmának teljesítménye a gabonatermesztés területén felülmúlta az országos átlagot. Ez a megállapításunk az 1000 holdon felüli birtokok kategóriájában – a vizsgált hét esztendőben – az esetek több mint felében igaznak bizonyult. A gazdászok tapasztalata szerint a lápi talajon kétszer akkora termelési költséggel kellett számolni, de szinte minden növényi kultúra magasabb hozamokkal „hálálta meg” a befektetett munkát. A gabonafélék árát illetően némi tájékoztatást adhatnak az 1937. évi értékesítési adatok. Az uradalom ebben az évben piacra dobott 5000 q búzát, 4000 q rozst és 1500 q egyéb szemes terményt, 118 250 pengő értékben.⁷²

71 MNL OL P 416 Károlyi Gyula iratai, 9. nagydoboz, 21. csomó (25.).

72 SCHERER 1939. 359.

13. TÁBLÁZAT

Országos termésátlagok 1932–1938 (q/kh)⁷³

Év	Búza		Rozs		Árpa		Zab	
	átlag	1000 holdon felüli birtok	átlag	1000 holdon felüli birtok	átlag	1000 holdon felüli birtok	átlag	1000 holdon felüli birtok
1932	6,6	8,5	7,0	9,3	8,8	11,3	7,8	9,6
1933	9,5	11,7	8,1	10,1	10,0	12,1	8,9	10,8
1934	6,6	8,7	5,5	6,6	6,5	8,4	6,7	8,0
1935	7,9	10,2	6,7	7,8	7,5	9,4	7,0	8,1
1936	8,4	10,3	6,3	7,4	8,1	10,0	7,0	8,2
1937	7,6	9,7	5,9	7,1	6,9	8,8	6,7	8,2
1938	9,6	12,2	7,3	8,8	9,2	11,2	7,8	9,2

Kapás és ipari növények

A 10. táblázatban már kimutattuk az uradalom művelési ágak szerinti megoszlását, majd részletesen bemutattuk a gabonatermesztés helyzetét. Erre vonatkozóan igen bőséges adatok álltak rendelkezésünkre, ám mindez nem mondható el a kapás-, ipari és takarmánynövények termesztéséről. Ez sajnálatos tény, mivel a növénytermesztésen belül ezek a kultúrák jelentették az uradalom legfontosabb termékeit. A hazai nagybirtokkal ellentétben itt a gabonafélék kevesebb, csak a szántóföldi terület 37, ugyanakkor a kapások és ipari növények 43, a takarmányfélék 16%-át foglalták el. Ezek – a kapások és ipari növények esetében – a honi átlagot jóval meghaladó értékek voltak.⁷⁴ A növénytermesztés e szegmensének mértékéről némi tájékoztatást kapunk, ha a gabonafélék mellett két esztendő, a békebeli 1936-os és a háborús 1943-as év adataival is megismerkedünk.

14. TÁBLÁZAT

Növények vetésterülete és termésátlagok⁷⁵

Növény	1936		1943		1936	1938
	Vetésterület (kh)	Uradalmi átlagterm. (kh/q)	Vetésterület (kh)	Uradalmi átlagterm. (kh/q)	Országos átlagterm. (kh/q)	Uradalmi átlagterm. (kh/q)
Búza	878	10,0	693	13,0	10,3	11,6
Rozs	1195	7,5	1241	10,9	7,4	9,8
Árpa (őszi és tavaszi)	411	9,0	–	–	10,0	–

73 GUNST 1970. 136., 148., 159., 166.

74 *Nemzeti Újság* 1934. július 8., 9. Ezek kiváló értékek, hiszen a korabeli üzemtani munkák a kapás-növények 15–25%-os aránya esetében már intenzív gazdálkodásról beszéltek. ERDÉSZ 1987. 81.75 1936-os uradalmi adatok: MNL OL P 416 Károlyi Gyula iratai, 26. nagydoboz, 60. csomó, N° 98. 1938-as uradalmi adatok: SCHERER 1939. 357. 1943-as adatok: MNL OL P 416 Károlyi Gyula iratai, 8. nagydoboz, 19/1/C csomó, számozatlan; 9. nagydoboz, 21. csomó. Az 1936. évi országos átlagokra vonatkozóan lásd: *Agrárvilág* 2008. 194., 206.; GUNST 1970. 136., 148., 152., 159., 166., 185., 195., 238. Izinger Pál visszaemlékezésében a közölt átlagoknál magasabb hozamokra hivatkozott: burgonyánál 170–180, míg takarmányrépa esetében valószínűtlenül magas, 600 q/holdas termést említett. IZINGER 2014. 39.

Növény	1936		1943		1936	1938
	Vetésterület (kh)	Uradalmi átlagterm. (kh/q)	Vetésterület (kh)	Uradalmi átlagterm. (kh/q)	Országos átlagterm. (kh/q)	Uradalmi átlagterm. (kh/q)
Őszi árpa	–	–	106	15,24	8,9	12,75
Tavaszi árpa	–	–	248	–	7,9	10,76
Zab	338	9	230	13,3	8,2	7,8
Kukorica	738	24	556	19,6	14,4	–
Burgonya	860	80	546	78,2	57,8	–
Gülbaba	–	–	–	–	–	130,0
Nyári rózsa	–	–	–	–	–	90,0
Dohány	200	8	247	–	8,8	11,5
Kender (kóró)	57	70	117	–	27,3	60,0
Kendermag	–	–	–	–	–	5,8
Szójabab	–	–	161	6,11	–	15,2
Takarmányrépa	–	–	215	140,0	161,7	–

A rendelkezésre álló, de nem tendenciózusan kiválogatott termelési statisztikák egyértelműen tanúsítják a tiborszállási uradalom gazdaságaiban folyó növénytermesztés magas színvonalát, amelyet még háborús körülmények között is tartani tudtak. A 14. táblázatban feltüntetett növényi kultúrák mellett termeltek még más takarmányokat is, így az állattenyésztésben nélkülözhetetlen takarmányröpát, lóherét, lucernát, búkkönyt, csalamádét, tököt, napraforgót stb.

A gabonafélék esetében már korábban elvégeztük az adatok elemzését, így az alábbiakban csak a táblázatban felsorolt kapás- és ipari növényekkel foglalkozunk. Az uradalmi iratok, a korabeli gazdasági sajtótudósítások és egyéb beszámolók nagyra értékelték az itt folyó munkákat, és valamelyest bepillantást engedtek a termelésbe. Az állam, a földművelési kormányzat, az irányításuk alá tartozó mezőgazdasági kutatóintézetek, a nagygazdaságokkal karöltve, a két háború közötti termelés minőségi mutatóin igyekeztek javítani.⁷⁶ Az előállított vetőmagvakat állami akciók keretében kínálták a termelőknek. A jó minőségű és fémzárolt, államilag törzskönyvezett fajtakatalógusban kínált nemesített vetőmagok és gumók termelése jó üzletnek bizonyult, még akkor is, ha esetenként hamisításokra is sor kerülhetett.

A 81.441/923. sz. FM-rendeletben foglaltak szerint ilyen államilag elismert *vetőburgonya*-termelő gazdaságok közé tartozott a Károlyi-uradalom is. A különböző hivatalos kiadványokban és a gazdasági lapok hirdetési rovataiban a termelők gyakran találkozhattak különböző gazdaságaik által meghirdetett akciókkal. A gülbaba, Wohltmann és egyéb fajtájú vetőburgonyák kerültek eladásra, ezeket a tiborszállási mellett elsősorban a halmosi uradalom több tíz holdas ültetvényein termesztették.

76 Maga az uradalom is részt vett ezekben a kísérletekben. Többek között a Növénytermesztési és Növénynemesítő Kutató Intézzel végeztek gabonatermesztési próbákat. *Köztelek* 1930. március 9., 374., 1933. február 12., 122., 1944. március 19., 278.

Emellett értékesítettek étkezési és ipari célokra is különböző tétéleket.⁷⁷ 1937-ben 13 600 q burgonya 33 702 pengőért talált vevőre.⁷⁸

A tiborszállási és halmosi láptalaj másik kedvelt növénye a *kender* volt. Itt 100, illetve 80 holdon termeltek kendergyárnak és szabad eladásra rost- és magkendert.⁷⁹ Az 1937-ben megtermett 2880 q kenderkórót 15 816 pengőért értékesítették.⁸⁰ A tiborszállási kendermagot az uradalom egyik alkalmazottja híres tájfajtaként nevesítette.⁸¹

Károlyi domíniuma az egyik legrégebbi, már ötven éve a dohánytermelésben jeleskedő gazdaságok közé tartozott. Átlagban 200 és 300 kh területet ültettek be ezzel a nagy hozzáértést és infrastruktúrát igénylő kultúrával. A növényápoláshoz és -feldolgozáshoz dohánykertészeket szerződttettek, számukra külön lakásokat is építettek. Minden gazdasági központban 4–6 dohánypajta épült, továbbá csomózó- és simítóházak segítették a feldolgozást.⁸² A pusztateremi, tiborszállási, aradványi, nyírcsászári ültetvényeken „debreceni és szabolcsi levelek” fantázianévre hallgató fajták mellett „virginia” dohánnyal is foglalkoztak, igen kiváló eredménnyel. Nem véletlen, hogy a Dohánytermelési Kísérleti Állomással szoros munkakapcsolatot ápoló majorokba, tapasztalatszerzésre más gazdaságok több esetben is tanulmányi kirándulásokat szerveztek. Az ültetvények mellett a résztvevők tanulmányozták a korszerű, fűthető szárítópajtákát is.⁸³ Az uradalom 1937-ben különböző vevőknek 1622 q dohányt adott el 80 748 pengőért.⁸⁴

Napjaink állattenyésztése elképzelhetetlen a kettős hasznosítású (erőtakarmány és olaj) *szójabab* felhasználása nélkül. A növény termesztésével Magyarországon az 1920-as évek második felétől kísérleteztek, majd az 1930-as években már létrejött a hazai klímához alkalmazkodó fajta. Az ország 120 gazdaságában, mintegy 3000 kh-on folyt termelése.⁸⁵ Az úttörő gazdaságok egyike volt Károlyi Gyula uradalma, 100 és 200 kh-ról takarítottak be termést. Az uradalomban takarmányozási célokra használták, de egy korabeli lap cikke szerint felmerült a német Farbenindustrie-vel kötött szerződés terve, ugyanis Németországnak szüksége volt az ekkorra már stratégiai fontosságú szójaolajra.⁸⁶ Az iratok között nagy számban találtunk szójatermelésre vonatkozó szakmunkákat, gazdaságossági számításokat, elemzéseket.⁸⁷ A fenti példa is bizonyítékul szolgál Károlyi Gyula és uradalma magas rangú tisztviselőinek nyitottságára, akik készek voltak mérlegelni, befogadni az új eljárásokat.

77 *Köztelek* 1938. január 29., 26–27., 1939. március 5., 176., 1941. január 28., 85.; SCHERER 1939. 358.

78 SCHERER 1939. 359.

79 *Székely Nép* 1942. október 1., 3.; SCHERER 1939. 358.

80 SCHERER 1939. 359.

81 IZINGER 2014. 39.

82 MNL OL P 416 Károlyi Gyula iratai, 5. nagydoboz, 8. csomó.

83 MNL OL P 416 Károlyi Gyula iratai, 9. nagydoboz, 21. csomó; *Köztelek* 1938. augusztus 21., 690. és 695.

84 SCHERER 1939. 359.

85 GUNST 1970. 223–224.

86 *Vegyí Ipar és Kereskedelem* 1939. december 1., 6.

87 MNL OL P 416 Károlyi Gyula iratai, 27. nagydoboz, 60. csomó, N° 130.

b) Talajerőpótlás

Egy korszerű, magas termésátlagokat produkáló gazdaság csak a trágyázás, azaz a talajerőpótlás biztosításával érhetett el kiváló eredményeket. Ennek egyik feltétele az elégséges istállótrágyát előállító állatállomány. E tekintetben a tiborszállási uradalom jól vizsgázott. Míg országos átlagban 4 kh szántóföldre jutott 1 db számosállat,⁸⁸ addig ezek az adatok négyszer jobbnak bizonyultak, mert itt ez az érték 1 kh-on 2,6 db számosállatot tett ki. A különbség révén lehetővé vált a négyévenkénti 160 q/kh istállótrágya kihelyezése, miközben országos átlagban csak hétévenként került erre sor.⁸⁹ Az uradalom gazdaságaiban nagyon komolyan vették a trágyakezelést, amire valóban illett a korszerű jelző. A szálás trágyát betonból készült telepen tárolták, de a hizlalda folyékony trágyaléját külön kezelték, miként a cselédistállók szalmás ganaját sem vegyítették az uradalmi istállókban keletkezettel.⁹⁰

A minden igényt kielégítő istállótrágyázás miatt eleinte csak kis mértékben használtak műtrágyát, amit főként tőzeges területre helyeztek ki.⁹¹ Tiborszálláson Rátky Frigyes uradalmi kasznár burgonya alá szuperfoszfátot és kálitrágyát használt. A többi gazdaságban kialakított kísérleti parcellákon tengerivel, zabbal, kenderrel és árpával folytak ilyen próbák.⁹² Az uradalom lehetőségeihez képest a háború alatt sem hanyagolta el a talajerőpótlást. Dicséretes törekvés, hogy 1941/1942-ben a szántóföldek 23,6%-ára (1580 kh) istálló-, 3,5%-ára (250 kh) mű- és 5%-ára (350 kh) zöldtrágyát helyeztek ki, ily módon a terület 32%-a kapott valamilyen tápanyagot.⁹³ Mind ezen eredmények ellenére elmondhatjuk, hogy – mint általában Magyarországon – a talajerőpótlást Károlyi uradalmaiban is elsősorban istállótrágyával oldották meg.

c) A gazdasági felszerelések leltára

Az uradalom a hatékonyság és a takarékoság kettős szempontját figyelembe véve szervezte meg eszközbeszerzéseit. 1918 előtt még a gőzcséplő garnitúrák és a gőzekék jelentették a növénytermesztés legmagasabb műszaki színvonalát. Károlyi uradalma mindezekkel rendelkezett. A lápi talaj művelésénél is használtak Kemna típusú gőzekét, a kezdeti műszaki problémák után a gyár mérnökei speciális lápi ekét konstruáltak, és azzal dolgoztak az 1930-as évek elejéig. Ekkor a gőzekék helyébe

88 PINTÉR János: Az Egri Főképtalanai Uradalom mezőgazdálkodása az 1928–1929. években (Az uradalom gazdatisztjeinek visszaemlékezései tükrében). *A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 1969–1970*. Budapest 1970. 320.; A csákvári uradalomban 1 számosállatra 3,2 kh jutott. FÜR Lajos: A csákvári uradalom állatállománya, 1920–1944. I. *A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 1984–1985*. Budapest 1985. 330.

89 MNL OL P 416 Károlyi Gyula iratai, 26. nagydoboz, 60. csomó, N° 98.; *Agrárvilág* 2008. 227.

90 MNL OL P 416 Károlyi Gyula iratai, 5. nagydoboz, 8. csomó.

91 *Köztelek* 1928. szeptember 16., 1516–1517., *Nemzeti Újság* 1934. július 8., 9.; SCHERER 1939. 351. A lápi talaj nitrogénben gazdag, ezért a műtrágyázási kísérleteket szuperfoszfáttal és kálissal végezték.

92 *Köztelek* 1925. január 1., 2–3., 1926. február 14., 197–198.

93 MNL OL P 416 Károlyi Gyula iratai, 4. nagydoboz, 7. csomó.

traktorok léptek, és az 1941-es leltár szerint minden gazdasághoz egy-egy garnitúra traktor tartozott.⁹⁴ Ezeket nemcsak a talajművelés különböző munkafázisainál, hanem cséplőszekeknek meghajtására is alkalmazták.

A továbbiakban felsoroljuk az uradalom gép- és eszközeleltárának adatait:

- traktor 6 db, traktoreke 6 db, traktorborona 10 db, lokomobil 4 db, cséplőszeke 7 db, elevátor 7 db, szártépő 1 db, vetőgép 24 db, eke 84 db, fogas 72 db, extirpátor 3 db, henger 28 db, lókapu 52 db, lógereblye 12 db.
- Az igaerőt szolgáltató lovak számára 76 lószerszám, az ökrök fogatolására 200 járom állt rendelkezésre. Az uradalom tisztviselői 16 kocsit használtak, az áruk szállítását 140 szekérral és 80 szánnal végezték. Az állattenyésztést 6-6 szecska- és répavágó, 1 morzsoló, 2 daráló és 10 rosta segítette. A leltárban a felsorolt tárgyakat 75 220 pengőre értékelték.⁹⁵

2. ÁLLATTENYÉSZTÉS

Általánosan elfogadott üzemtani törvény szerint egy gazdálkodó egység akkor teljesít jól, ha két ágazata – növénytermesztés és állattenyésztés – között egyensúly áll fenn, hiszen kölcsönösen elősegítik a másik ágazat termelési volumenének növelését. A vizsgált korszak állattenyésztéséről szóló agrártörténeti munkák egyöntetű megállapítása szerint az ágazat helyzete kedvezőtlenebb volt, mint a növénytermesztésé. A háború alatt nagy veszteség érte az állatállományt, a trianoni határok meghúzása tovább tetézte az állattenyésztők gondjait. A gazdasági dekonjunktúra is erőteljesebben fejtette ki negatív hatását, nem beszélve az egymást követő rossz takarmánytermést produkáló évekről. Ezért döntő fontosságú volt, hogy egy-egy uradalom minél teljesebb mértékben saját takarmánybázisra építse állattartását. Az adott körülmények között alternatívát jelenthetett az állomány minőségének javítása.

A Károlyi családnak is megpróbáltatásokat hoztak az idézett történelmi események, mint például a fentebb említett nagyarányú vagyonvesztés. Az állatállományban bekövetkezett mennyiségi és minőségi változás mértékét – mint azt az előzőekben említettük – részben a határ román oldalán maradt birtokok tenyészállatainak Magyarországra hajtásával ellensúlyozták.⁹⁶ Károlyi Gyula és felesége uradalmi már az I. világháború előtti időszakban is hírnevet szereztek sertésenyésztésükkel. Az új helyzetben egyetlen cél vezérelte a birtokost és gazdatisztjeit: a haladó hagyományok megőrzése mellett az új kihívásoknak megfelelő tenyésztési stratégia kialakítása. Ennek kulcsszava: nyereséges tenyésztés, záloga pedig – mint már rámutattunk – a takarmányellátás minél nagyobb önállósága, valamint a színvonalas növénytermesztést biztosító elégséges trágyaprodukción. Mint azt a növénytermesztést tárgyaló részben megállapítottuk, az uradalom ez utóbbi elvárását teljesítette.

94 *Nemzeti Újság* 1934. július 8., 9.; SCHERER 1939. 351.

95 MNL OL P 416 Károlyi Gyula iratai, 8. nagydoboz, 19/1/C csomó.

96 *Magyar Gazdák Szemléje* 1923. június 1., 317.

A növénytermelést tárgyaló fejezetben már tettünk utalást a tiszti rendszabálynak a termelés technológiáját érintő előírásairól, ilyenek a szabályzatban az állattenyésztéssel kapcsolatban is megfogalmazódtak. Az állatok etetésénél, „különösen az abrakolásnál” a kezelőtiszt vagy helyettese személyesen legyen jelen (47. §). Havi bon-tásban minden egyes állatfajta esetében pontos számadást vezettek („birkák, sertések stb. könyve”) a szaporulatról és elhullásról (82. §). Ugyanitt tartották nyilván az állatfajtánként előírt takarmánymennyiség felhasználását (86., 96., 102. §).

A rendelkezésünkre álló és belső használatra készített csekély számú összesítő kimutatások alapján igen nehéz az állatállomány létszámát megközelítő pontossággal meghatározni. Nem könnyíti meg helyzetünket, hogy a statisztikákban feltüntetett rovatok kategóriája (megnevezése) nem egységes, ami magában hordozza az eltérő értelmezés hibáját. Minden fenntartásunk ellenére a 15. táblázatban közöljük az uradalom állatállományával kapcsolatos adatokat, amit az egyes ágazatok vizsgálataánál értelmezünk.

15. TÁBLÁZAT

*A tiborszállási uradalom állatállománya*⁹⁷

	1938	1940	1943
Igásló	151	147	150
Csikó	46	59	39
Ökör	467	401	366
Sőre	–	48	–
Bivaly	–	4	26
Növ. bika	–	18	–
Bika	71	–	6
Tehén	–	73	74
Növ. marha	306	–	–
Növ. üsző	–	44	26
Borjú	–	10	–
Tinó	–	94	120
Juh	2468	2063	2323
Süldő sertés	2431	–	–
Öreg sertés	821	–	–
Hízó	–	52	30
Kan	–	40	80
Koca	–	780	799
Süldő	–	963	721

Sertésenyésztés

A következőkben az állattenyésztés egyes ágazataiban elért eredményeket vesszük sorra. Elsőként a nagy hagyományokkal rendelkező és számos elismerést, kitüntetést elnyerő törzskönyvezett sertésenyésztést kell emlitenünk.⁹⁸ Az uradalmi tenyésztés

97 MNL OL P 416 Károlyi Gyula iratai, 8. nagydoboz, 19/1/C csomó.

98 *Köztelek* 1912. június 1., 1531–1532.

és hizlalás központját Tiborszállás jelentette, de minden kerületben (gazdaságban) tartottak kocaállományt, ennek száma 800 és 1000 között változott. A tenyésztési kísérletek során a keskeny tarkójú, hosszú fejű mácsai típust kiszelektálták, s mindvégig a szőke mangalica fajtát részesítették előnyben.⁹⁹ A szaporulatból 500–600 darabot a gazdaságban hizlaltak, a többi süldőként 120–140 kg-os élősúlyban hizlalásra eladták.¹⁰⁰ Az elletésekre a 100-100 kocára tervezett ólak fiaztató kutricáiban az év végén és tavasszal került sor.¹⁰¹ Az állomány törzskönyvezett apaállatait tenyésztésként és hirdetések útján közületeknek és magánosoknak értékesítették.¹⁰² A fennmaradt ivadékok nagy része elsősorban a tiborszállási hizlaldába került, de a többi kerületben is végeztek hizlalást, mert ez hozta a legnagyobb gazdasági hasznot. Ha egy évben szűknek bizonyult a kapacitás, még a nagytétényi hizlaldának is értékesítettek süldőket. Az uradalomban hizlalt sertéseket átlagosan 200–250 kg-os súlyig nevelték, utána adták őket piacra.¹⁰³

Az uradalom négy gazdaságában folytattak hizlalást, de a legkorszerűbb körülményeket Tiborszálláson biztosították, erről számos korabeli cikk is beszámolt. Egy 1928-ban kiadásra került lap szerkesztője tudni vélte, hogy itt áll az ország legnagyobb hizlaldája.¹⁰⁴ Az igazság azonban az, hogy a nagytétényi hizlalda teljesítőképessége valójában meghaladta a Károlyi birtokán létesítettet, ahol azonban a teljes termelési vertikummal találkozhattunk, azaz a fiataltatástól a hizlalásig, míg a Budapest szomszédságában található épületekben „csak” hizlalást folytattak. „Napkurázó mangalicák a malac-strandon” – adta hírül egy másik, bombasztikus című tudósítás. Ebből megtudjuk, hogy iparvasút vezet az ólakhoz, a víz vezetéken érkezik a takarmánykeverő medencékhez, a trágyát kettős emésztőgödörben tárolják, és nagy hőség esetén betonmedencékben hűtik az állatokat.¹⁰⁵ A cselédek állatai számára külön ólakat építettek, sőt külön tartották az állományukat megtermékenyítő ún. „cselédkanokat”.

Az uradalom gazdaságainak évszám nélküli ingatlanleltárát átnézve megállapíthatjuk, hogy a fenti cikkben leírtak nem teljes mértékben tükrözték a valóságot – az ágazat céljait szolgáló infrastruktúra még annál is jobban kiépített volt. Az épületek többsége téglafalú, cseréptetővel fedett, ahol a tartási technológia megkívánta, ott betonozott aljzatú volt. Minden gazdaságban volt elletőkutricákkal beépített sertésfiaztató. Tiborszálláson és Aradványban folyt a hizlalás. Nemcsak az idézett cikkben szereplő tiborszállási gazdasághoz, hanem az összeshez tartozott sertésfűrösztő, amit ma „állattjóléti objektumnak” hívnánk. A takarmányozáshoz az uradalomban meg-

⁹⁹ *Köztelek* 1930. április 20., 633.

¹⁰⁰ SCHERER 1939. 358.

¹⁰¹ *Magyar városok és vármegyék monográfiája. 28. Szatmár, Ugocsa és Bereg K. E. E. vármegyék (1924–1938)*. Szerk. FÁBIÁN Sándor. Budapest 1939. 154–161. (a továbbiakban: FÁBIÁN 1939); *Köztelek* 1926. április 11., 513.

¹⁰² „40 db 14 hónapos mangalica magkocaszüldő eladó” – olvasható az egyik hirdetésben. *Köztelek* 1928. március 4., 415.

¹⁰³ MNL OL P 416 Károlyi Gyula iratai, 26. nagydoboz, 60. csomó, N° 98. 1940-ben a nagytétényi hizlaldának 150 db malacot értékesítettek 14.949 pengőért, és tiszta haszonként 2526 pengőt könyvelhettek el. MNL OL P 416 Károlyi Gyula iratai, 4. nagydoboz, 7. csomó.

¹⁰⁴ *Köztelek* 1928. július 15., 1196.

¹⁰⁵ *Nemzeti Újság* 1934. július 15., 14.

termelt korpát, kukoricát, árpát, olajpogácsát és burgonyát használták fel, ez utóbbit minden gazdaságban épített ún. „burgonyafőző-házakban” készítették el. A szemes takarmányt külön hizlaldai magtárban tárolták. A törzstenyészet gazdaságonként 1-1 tenyészkanból állt, ezt egészítette ki a közel 800 darabos anyakoca-állomány. A 15. táblázatban „süldők” rovatban feltüntetett számok az uradalom töretlen szaporítási szándékáról árulkodnak.

Ezen állításunkat támasztja alá egy 1934-es riport is, amely az 1200 darabos állományról közölt „exkluzív” tudósítást. A hizlálásra fogott jóságok 6–7 hónap után, 11 hónapos korukra 150–200 kg súlyúra nőnek. Ezeket a mutatókat a korban egyáltalán nem szokásos intenzív takarmányozással érik el, amit az újságíró „expressz hizlálásnak” nevezett. Minden egyes állat 1 kg kukoricadarát, 70 dkg árpadarát, 20 dkg olajpogácsát, 15 dkg szárazborsót és körülbelül 1 kg lucernát, továbbá „vegyi tápanyagokat” (szénsavas mész, só) kapott naponta.¹⁰⁶

Ezeket az adatokat össze lehet vetni a Károlyi-uradalmak jóságkormányzójának a *Köztelek*ben közölt cikkével, amit a teljes állatállomány takarmányszükségletéről írt, részletesen az 1942. október és 1943. május közötti tenyészciklusra vonatkozóan. Mi ebből az állatállomány összetételére vonatkozó részt elemezzük. Az uradalom különböző gazdaságaiban a jelzett időszakban mintegy 6000 különböző nemű és korú sertés (többek között 130 hizósértés, 813 koca, 880 süldő, 115 öreg és fiatal kan, 3500 malac) felneveléséről, takarmányozásáról kellett gondoskodni. Ez a jelzett időszakban közel 100 tonna abrakot igényelt, aminek ekkor több mint felét a piacról kellett beszerezni.¹⁰⁷ Az egyedszám ebben a birtokkategóriában kiemelkedőnek számított, hiszen ez a mutató a nagyságrendekkel kiterjedtebb Esterházy-uradalmak tenyésztési kapacitását közelítette meg.¹⁰⁸

Az árakból ítélve megállapíthatjuk, hogy a piac általában értékelte a minőségi sertéshizlálást. A legnagyobb jelentőséggel bíró tiborszállási hizlalda 1937-ben 24 930 pengő profitot könyvelhetett el, miközben az uradalom egész éves forgalma ebben az ágazatban 324 664 pengőt ért.¹⁰⁹ 1933-ban négy hizlaldában hiába neveltek fel piackészre 1209 db jóságot, a magas takarmányárak és egyéb kedvezőtlen körülmények következtében a pénztárban 14 451 pengő veszteséget voltak kénytelenek elkönyvelni, míg ez a mérleg 1939-ben már 26 386 pengő pozitívumot mutatott. Az 1943-ban rögzített bevételi összeállítás a sertésforgalmazásból származó adatok dinamikus növekedéséről számolt be. Ebben az évben a bevételi rovatban 563 056 pengőt könyveltek. Ezzel az eredménnyel a sertésenyésztés az ágazaton belül megerősítette vezető helyét, az egész uradalmon belüli részesedése pedig 14%-ot ért el.

Mi állt a sertéspiaci ármozgások hátterében? A válasz kézenfekvő: a takarmányköltségek hullámozása és a piaci kereslet ingadozása. Mint erre már korábban is utaltunk, a hazai termelésre pozitív hatással voltak az 1920-as évek végén, 1930-as évek közepén kötött kereskedelmi szerződések. Ennek értelmében Magyarország, köze-

106 *Nemzeti Újság* 1934. július 15., 14.

107 *Köztelek* 1942. november 15., 1025.

108 GAÁL 1971. 89.

109 MNL OL P 416 Károlyi Gyula iratai, 4. nagydoboz, 7. csomó; SCHERER 1939. 359.

lebből a termelők az egyes külföldi piacokon meghatározott mennyiségű árut értékesíthettek. A gazdák érdekében állott, hogy az országot megillető kvótából a maguk számára minél nagyobb hányadot tudjanak megszerezni. A versenyben a nagybirtok óriási előnyt élvezett, és ebben Károlyi uradalma jól teljesített. Ennek illusztrálásaként hozzuk az 1938-ból rendelkezésünkre álló adatokat. Az esztendőben német és osztrák piacokra az aradványpusztai és a nyírcsászári gazdaságokból szállítottak több száz élő sertést. Egyik esetben a 110 vagonnyi kvótából egymaga Aradványpuszta 1 vagonot töltött meg.¹¹⁰

Egy belső tájékoztatásra szolgáló összeírásból ismert, hogy 1940-ben a tiborszállási hizlaldából külföldi piacokon (Pozsony, Bécs, Prága, Brno stb.) 400 db sertés talált gazdára, a katonaságnak pedig 158 db-ot értékesítettek. Az éves üzleti mérlegben 156 288 pengős forgalom után 37 550 pengő tisztajövedelmet könyveltek el.¹¹¹ Az értékesített sertések számát tekintve voltak sokkal nagyobb uradalmak, igaz, azok nagyságrendekkel kiterjedtebb birtokon gazdálkodtak.¹¹²

Károlyi Gyula uradalmát a korszak legkiválóbb mangalicatenyészeteként tartották számon, amit különböző szakmai fórumokon kitüntetések, oklevelek tucatjával ismertek el. Elsősorban a korban divatos, kiváló tenyésztékű szőke mangalicákat tartották, ezenkívül az állományban kisebb súllyal megtalálhatók voltak a hússertések is, illetve a keresztezett egyedek. Ez utóbbiakat, a mangalica kocák és angol kanok keresztezéséből származó utódokat süldőként értékesítették, ezeket az uradalomban nem fogták hizlalásba.¹¹³ Összegzésül megállapítható, hogy a legnagyobb elismerést minden bizonnyal az ágazat nyereségessége jelenthette. A tenyésztők megbecsülésük jeleként a grófot az 1927-ben alakult Mangalicatenyésztők Országos Egyesülete elnökévé választották, s ezt a státusát a háború végéig megtartotta.¹¹⁴

Szarvasmarha-tenyésztés

A mezőgazdaság általános gépesítését megelőző korszakokban a szarvasmarhatartás különös jelentőséggel bírt. Ennek a szektornak kellett biztosítani részben az igaerősükségletet, valamint hozzájárulni a tej- és húsellátáshoz. A tőkés termelés időszakában ez a hármas hasznosítási modell egyre kevésbé érvényesült, különösen nem a modern gazdaságokban, így a tiborszállási uradalomban sem.

Sajnálatos módon a családi levéltárban rendkívül kevés anyag található e fontos ágazat gazdálkodására vonatkozóan, melyet egyesek az állattenyésztés „nehéziparának” neveznek. A 15. táblázat statisztikája is csak részben segíti eligazodásunkat, mert alapvetően fontos adatokkal nem rendelkezünk. Így nem ismert az állomány fajtaösszetétele, ivararánya, és csak szórványadatokkal rendelkezünk a tejelőmarhák

110 *Köztelek* 1938. június 19., 529., július 31., 643., augusztus 28., 716., szeptember 11., 758.

111 MNL OL P 416 Károlyi Gyula iratai, 4. nagydoboz, 7. csomó.

112 A herceg Esterházy hitbizományi uradalom házi kezelésben levő 145 ezer holdas birtokairól például évenként 6000 hússertést és 4000 mangalicát vittek piacra. GAÁL 1971. 89.

113 SCHERER 1939. 358.

114 *Köztelek* 1927. október 2., 1510.

hozamairól. Az egyedek fajtaösszetételével összefüggésben birtokunkba került információkból ismert, hogy az uradalomban magyar szarvasmarhát tartottak.¹¹⁵ Arra a kérdésre azonban nem kapunk magyarázatot, hogy az adatgyűjtő mit értett az elnevezésen: magyar szürkemarhát, esetleg magyar tarkát, vagy mindkettőt. Véleményünk szerint mindkét fajtát tenyésztésben tartották. Perdöntőnek tartjuk a teljes állományon belüli arányokat, erről viszont semmiféle ismerettel nem rendelkezünk, így, adatok hiányában, valószínűsíthető következtetésekre tudunk csak jutni.

A 15. táblázatban csak néhány évre vonatkozóan találunk mennyiségi kimutatást, míg egy keltezetlen kimutatás gazdaságok szerinti bontásban adta meg az állatlétszámi adatokat, valamint az állomány tartására szolgáló épületek listáját. Mind a hat uradalmi központban felhúztak ökr- és tehénistállókat, a növendék marhákat pedig ún. gulyaistállóban tartották. Ezek téglafalú, cseréptetőjű, cementjászol beépítésű, vasbeton mennyezetű tágas létesítmények voltak, melyekben takarmánykamrát, füllesztőkádakat építettek, a szükséges erőforrást villanymotor szolgáltatta. Esetenként egy fedél alatt, de elkülönítve tartották az ökröket és az igáslovakat. Az igaerő döntő hányadát ökrfogatok adták, kiegészítésképpen gazdaságonként tartottak 1-2 pár bivalyt is. A 15. táblázatban foglaltak szerint a jelzett években az ökrök teljes állománya 360–460 között mozgott. A másik hivatkozott forrásunkban feltüntették a munkára fogható jármos ökrök létszámát, ami az adott évben 338-at tett ki. Mivel sem a művelhető terület kiterjedésében, sem pedig a művelési ágak megoszlásában a két háború közötti évtizedekben nem történt markáns változás, joggal véljük úgy, hogy ez tükrözhetette az uradalom valós igaerő-szükségletét.

Néhány részadatból arra a következtetésre juthatunk, hogy a gazdaságok közül Aradványban jelentős erőfeszítéseket tettek a tejelési ágazat kiépítésére. Itt a korszerű, 66 jóság számára önitatóval ellátott istálló mellett hűtőház segítette a tej higiénikus kezelését.¹¹⁶ A tej további feldolgozására nincsenek adataink, igen valószínű, hogy a tehenészetben sajt készítésre nem vállalkoztak. A tejelő állomány 70 db körül állt be. Az 1939-es adatok 65 tehenről szóltak, amelyektől napi átlagban egyedenként, az országos átlagot meghaladó mennyiségű 11,4 liter tejet fejtek, ennek literenkénti önköltsége az uradalmi felső átlagoknak megfelelően 13 fillért tett ki.¹¹⁷ Egy tehenévi tartása 378 pengőt emésztett fel. A tehenészet éves tisztajövedelme igen tág keretek között mozgott, és csökkenő tendenciát mutatva, jelentős mértékben ingadozott:

1934	8 123 P
1935	2 105 P
1936	12 027 P!
1937	9 720 P
1938	6 881 P
1939	5 858 P

115 FÁBIÁN 1939. 154–161.

116 MNL OL P 416 Károlyi Gyula iratai, 5. nagydoboz, 8. csomó.

117 Hozamok és önköltségek összehasonlítására lásd GAÁL 1971. 99.

A tejágazat helyzetét nagymértékben befolyásolta az a tény, hogy a közelben nagy felvevő piacú városok nem lévén, a kereslet is visszafogott volt. Az uradalom a tej egy részét saját szükségletére fordította, a többit értékesítette, de óriási mennyiségről nem lehetett szó. Nyilvánvalóan hamis és propagandisztikus az az 1945 után hírlapi állítás, miszerint: „Károlyi miniszterelnöksége idején tejgazdasága és annak üzlethálózata révén a fél főváros tejkereskedője volt”.¹¹⁸ Ismerve tejgazdaságának kapacitását, erre még erősen erre irányuló törekvés esetében sem lett volna képes.

A marhahizlalási szektorra vonatkozóan a nyírcsászári gazdaságban találtunk adatokat, volt olyan esztendő, amikor 90 jószág ellátásáról kellett gondoskodni.¹¹⁹ A hizlalásba beállított állatok száma a takarmánykészlettől és a kereslettől is nagymértékben függött. Az 1939 novembere és 1940 márciusa közötti hizlalási ciklusra vonatkozó jelentésben foglaltak szerint 37 ökör tartási és takarmányozási költségeinek levonása után állatonként 55,8, összesen 2065 pengő haszon származott.¹²⁰

Állatexport vonatkozásában ismételten utalunk a kereskedelmi szerződésekben meghatározott értékesítési kvótákra. A sertések esetében láttuk, hogy milyen aktívan használta ki a tiborszállási uradalom a lehetőségeket. Az élőmarha-kereskedelemből is részesültek, igaz, jóval csekélyebb mértékben. Kisebb kontingenst értékesítettek a fiúmei piacon, de főleg a Bécs melletti sankt-marxi állatpiacon voltak aktívak, egy-egy alkalommal 30–80 darab közötti hizómarhatételt adtak el osztrák kereskedőknek.¹²¹

Egy 1937-es piaci értékesítésről közölt beszámoló az uradalom szarvasmarha és egyéb termékei éves forgalmát 62 497 pengőre tette. Ez az összeg csak mintegy 20%-a volt a sertések értékesítéséből ugyanebben az évben befolyt jövedelemnek.¹²² A korszak végéről, 1943-ból származó ismereteink szerint az ágazat 166 434 pengős árbevételt ért el, ez a korábbi trendtől némi eltérést – erősödést – mutatott, mert az állattenyésztésen belüli részesedése 29,5%-ra növekedett, ám az uradalom egészét tekintve ez még mindig csak partikulárisnak mondható 4%-ot jelentett.¹²³

Ide kívánczó megjegyzésünk, hogy az uradalmi szarvasmarha-állományt kiegészítette az alkalmazottak, köztük a cselédek által tartott egyedszám. Ez utóbbiak külön cselédistállóban tartották jószágaikat, melyek megtermékenyítését a „cseléd bikák” végezték, ezáltal is kizárva mindenféle fajtakeveredést.

Juhtenyésztés

A 18. század második felétől Magyarországon a juhtenyésztés volt az állattenyésztés motorja. Ez a lendület a jobbágyfelszabadítás után megtört, és a dualista kor második felétől az ágazat fokozottan veszített jelentőségéből. Ez a csökkenési trend a két

118 *Vas Népe* 1957. július 21., 4.

119 MNL OL P 416 Károlyi Gyula iratai, 5. nagydoboz, 8. csomó.

120 MNL OL P 416 Károlyi Gyula iratai, 4. nagydoboz, 7. csomó.

121 *Köztelek* 1933. január 8., 30., október 8., 707.; 1935. március 3., 180.; 1937. július 25., 619.; 1938. május 15., 433.

122 SCHERER 1939. 359.

123 MNL OL P 416 Károlyi Gyula iratai, 8. nagydoboz, 19/1/C csomó.

háború közötti években is folytatódott. Tiborszálláson a juhászat minden mutatója szerint is csak a harmadik helyet foglalta el. A már hivatkozott hiányos forrásokból is ezt a következtetést vonhatjuk le.

A sokat hivatkozott 15. táblázatból ismert, hogy a juhállomány a korszakban 2500 körül stabilizálódott. Az egyik kimutatásban Pusztateremiben 937, Aradványban 800, Nyírcsászáriban 500 állat szerepelt.¹²⁴ Rendelkezünk egy már hivatkozott, 1942 vége és 1943 közepének jó fél évet felölelő statisztikájával – ami a takarmányellátás igényének felmérésére készült –, eszerint csak mintegy 1500-as állományt tartottak az uradalom hodályaiban.¹²⁵ Ez esetben sem rendelkezünk minden kétséget kizáró tudással az állomány fajtaösszetételét illetően. Egy, a hazai nagyuradalmak juhtenyésztését bemutató kiadványban Tiborszállás neve mellett csak az „egyéb fajták” elnevezés és nem például az egyértelmű „magyar fésűs” kategória szerepel.¹²⁶ Ismereteink szerint a tartásban a gypajuhozamú fajtákat preferálták, de az ágazat jövedelemtermelő képessége csupán a fele volt, mint amit a szarvasmarha-tenyésztés esetében tapasztaltunk. 1934/1935-ben az aradványi juhászat 1785 pengő nyereséget könyvelt el, míg 1941-ben ezenkívül, a pusztateremi és nyírcsászári nyájak állományát is beleértve, 30 930 pengős bevételt termeltek.¹²⁷ Az ágazat általános éves kapacitása mindvégig ekkora nagyságrendű lehetett, mert például az 1937. évi számvetelben a juhek és termékeik után 31 979 pengő forgalmat jegyeztek fel.¹²⁸ Emellett 1943-ból ismerünk egy ennél jelentősebb, 60 ezer pengős eladási tételt, de az állattenyésztési ágazaton belül ez is csak a második legkisebb volumenű értékesítési adatnak számítot.¹²⁹

Figyelemre méltó, hogy a sertésekkel és marhákkal ellentétben, az uradalom nem engedélyezte a cselédségnek a birkatartást.

Lótenyésztés

Történeti irodalmunk és a kortársak egy részének gyakori állítása és egyben kritikája, hogy a lótenyésztésünkre fordított összegek túlzott nagyságrendűek, és ezek a kiadások a nagybirtokos réteg luxusigényeit tükrözték. Gróf Károlyi Gyula az I. világháború előtt maga is hódolt a lovassportnak, ennek megfelelően finanszírozta az ilyen típusú tenyésztést. Trianon után a megváltozott gazdasági helyzetben felhagyott ezzel a tevékenységgel, és állományában kizárólag a gazdálkodásban közvetlenül hasznosítható igáslovakat találunk. Alkalmazásukra elsősorban a szállításban és a kisebb vonóerőt igénylő szántóföldi munkálatoknál (fogasolás, szénagereblyezés, lókaipa stb.) került sor, a nehéz munkákat (szántás) gépek mellett ökrökkel végezték. A gazdaságokban tartott 80 lovat az igénynek megfelelően osztották szét, a

124 MNL OL P 416 Károlyi Gyula iratai, 5. nagydoboz, 8. csomó.

125 *Köztelek* 1942. november 15., 1025.

126 FÁBIÁN 1939. 154–161.

127 MNL OL P 416 Károlyi Gyula iratai, 4. nagydoboz, 7. csomó.

128 SCHERER 1939. 359.

129 MNL OL P 416 Károlyi Gyula iratai, 8. nagydoboz, 19/1/C csomó.

legtöbbet, 22-t, a pusztateremi majorban tartottak. Ezt az állományt egészítették ki az ún. tisztí lovak, amelyek az egyes uradalmak vezető munkatársainak szállítására álltak rendelkezésre, számuk általában 20 körül mozgott.¹³⁰ A korszak uradalmairól készült összeállítás szerzője említést tett a vadaskerti gazdaságban angol félvér kancából és angol telivér ménékből álló ménesről, de mi erre vonatkozóan sehol sem találtunk adatokat.¹³¹ Az 1943-as évről készült eladási statisztikában feljegyeztek egy 20 749 pengős eladási tételt, ami az ágazaton belül a legkisebb hányadot tette ki.¹³²

3. ERDŐGAZDASÁG

Ha visszalapozunk a 10. táblázat adataihoz, az ezek értelmezéséből leszűrűt következtetésekből kitűnik, hogy míg országosan a termőföld 60%-át a szántóföldek foglalták el, addig az uradalomban ez az arány 56% volt.¹³³ Ugyanakkor a szántók aránya négy gazdaságban messze meghaladta az országos mutatót, a maradék kettő húzta le az átlagot. A domínium területének 26,5%-át borította erdő, ez az országos átlagnak (12%) a kétszeresét tette ki. A fásítást a terméketlen futóhomok és a művelésre kevésbé alkalmas területek megkötése indokolta, ennek következtében került sor 1015 kh erdősítésére, ami nemcsak a talajt, de még a környék klímáját is javította.¹³⁴

Egy 1935-ben készült kimutatás szerint az erdómérnök által kidolgozott és elfogadott üzemterv szerint az uradalom négy gazdaságában (Pusztaterem, Vadaskert, Aradvány, Nyírcsászári) folytattak erdőművelést, és az ültetvények főleg tölgyesből álltak. Az erdőállomány értékét egy 1935-ben készített vagyonkataszter 231 761 pengőre becsülte.¹³⁵ Két évvel későbbi számadás szerint az esztendőben 33 047 pengő műfát és 83 778 pengő tűzifát értékesítettek. A termelt volumenhez még hozzá kell számítani az uradalom saját szükségleteire felhasznált épület-, továbbá tűzifát, ez utóbbiból különböző mértékben, de az uradalom minden rendű-rangú alkalmazottja részesült.¹³⁶

4. MEZŐGAZDASÁGI IPAR

Károlyi Gyula uradalma méretéhez alkalmazkodó és termelési struktúrájába illeszkedő üzemeket tartott fenn. 1933 végén 500 ezer pengőért megvették a Nyírcsászári és Gebe határában található birtokot, a hozzá tartozó *szeszgyárral* és gyártási engedéllyel,¹³⁷ amelynek szabályait az 1921:XLI. tc.-ben rögzítették. Az üzem már a vé-

130 MNL OL P 416 Károlyi Gyula iratai, 5. nagydoboz, 8. csomó; *Köztelek* 1942. november 15., 1025.

131 SCHERER 1939. 358.

132 MNL OL P 416 Károlyi Gyula iratai, 8. nagydoboz, 19/1/C csomó.

133 A földterület művelési ágak szerinti országos megoszlása. *Agrárvilág* 2008. 181.

134 SCHERER 1939. 351.

135 MNL OL P 416 Károlyi Gyula iratai, 5. nagydoboz, 8. csomó.

136 SCHERER 1939. 359.

137 MNL OL P 416 Károlyi Gyula iratai, 26. nagydoboz, 60. csomó, N° 92.

tel idején Magyarország egyik legrégebbi ilyen gyárának számított, ötvenéves berendezéseivel egyetemben.¹³⁸ A feldolgozott nyersanyagról, a termelési kvótákról nem rendelkezünk ismeretekkel, tudjuk viszont, hogy 1943-ban a teljes árbevétel 7,2%-a, azaz 290 ezer pengő innen származott.¹³⁹

A Károlyiak másik ipari létesítménye a Tiborszálláson üzemelő *malom* volt. A műszaki berendezés három hengerszékéből, 1 sík- és 5 hengerszitából állt, ehhez tartozott még egy olajütő is; meghajtásukra villanymotort használtak.¹⁴⁰ A gazdaságban megtermelt gabonát dolgozták fel, a liszt mellett fontos melléktermékeknek számított az állati takarmányozásban hasznosított korpa. Egy korabeli tudósításban olvashatunk az 50 LE-s Brown Boveri villanymotorral hajtott malomról. A vidéken jó híre volt az üzemnek, ezért szívesen öröklették itt gabonájukat a környékbeli gazdák.¹⁴¹ Az üzleti könyvekben alig történik említés a végzett bér munkáról, mindösszesen 1943-ból találtunk egy 7000 pengős bevételről szóló tételt.¹⁴² A szeszgyár és a malom vezetője illetményéhez tágas, négy-, illetve kétszobás „szolgálati lakás” járt, ezzel is érzékeltetve munkájuk elismerését.¹⁴³

Egy ilyen kiterjedésű és gépekkel, eszközökkel gazdagon felszerelt gazdaságban mindig akadt olyan kisebb-nagyobb javítanivaló, ami már kifogott az ügyes kezű faragó béreseken. Ezek a tennivalók vártak a *bognár-, kovács- és gépműhely* mestereire, akikkel minden majorban találkozhattunk. Tiborszálláson szíjgyártó és kocsikészítő műhelyt rendeztek be. A műszaki kapacitást a halmosi majorba koncentrálták. Itt állt a 260 m² területű gép- és kovácsműhely, felszerelve többek között kétfajta vasesztergapaddal, fűróval. A gépek meghajtására 5 LE-s villanymotor szolgált. Az épületben egy kis részt foglalt el az asztalosműhely, s szalagfűrész is tartozott a felszereléshez. A bognárműhelyt külön épületben helyezték el. A műhelyek vezetői, élén a főgépésszel, kétszobás szolgálati lakásokat kaptak, állataikat külön istállóban tartották.¹⁴⁴

III. BIRTOKIGAZGATÁS

A birtokigazgatás „bibliája” az uradalmi tisztai szabályzat, amelyet gróf Károlyi Gyula először 1906-ban tett közzé, módosítására 1933-ban került sor. Ha a két rendszabályt összevetjük, 95%-os azonosságot állapíthatunk meg. Mindössze a cselédségre vonatkozó néhány paragrafus módosult, erre az uradalom alkalmazottainak szociális helyzetét tárgyaló fejezetben térünk ki.

138 FÁBIÁN 1939. 49.; Nyírcsászári épületleltár 12. tétel. MNL OL P 416 Károlyi Gyula iratai, 5. nagydoboz, 8. csomó.

139 MNL OL P 416 Károlyi Gyula iratai, 8. nagydoboz, 19/1/C csomó.

140 Tiborszállási épületleltár, 43. tétel. MNL OL P 416 Károlyi Gyula iratai, 5. nagydoboz, 8. csomó.

141 *Budapesti Hírlap* 1932. augusztus 7., 8.

142 MNL OL P 416 Károlyi Gyula iratai, 8. nagydoboz, 19/1/C csomó.

143 Nyírcsászári épületleltár, 21. tétel, tiborszállási épületleltár 30. tétel. MNL OL P 416 Károlyi Gyula iratai, 5. nagydoboz, 8. csomó.

144 Halmosi épületleltár, 8–11. tétel. MNL OL P 416 Károlyi Gyula iratai, 5. nagydoboz, 8. csomó, 24. nagydoboz, 60. csomó, N° 98.

A Károlyi Gyula és felesége tulajdonában levő és tiborszállási uradalomként ismert földterület több falu határában feküdt, de üzemtani szempontból ezek a távolságok nem gátolták az okszerű gazdálkodást. Az uradalmat a tiborszállási, vadaskerti, halmosi, pusztateremi, aradvány(pusztai), nyírcsászári majorra, birtokigazgatási körzetekre osztották. Az adminisztratív és pénzügyi központnak számító jószágigazgatóság székhelye a budapesti Fő utca 7.-ben volt.

Korszakunkban az egyes birtokok tényleges irányítását a jószágigazgatótól kívül az egyes majorok élén álló kezelőtisztek – a 42. §-ban történt elnevezés szerint kasznárok – látták el, ők a birtokon eltöltött idő függvényében I–III. osztályú besorolást kaptak, és anyagi felelősséggel is tartoztak a rájuk bízott értékekért (23. §). Rajtuk kívül az irányító személyzethez tartozott az erdészeti és a számvevőség vezetője.

Általában jellemző a vezető alkalmazottakra, hogy nagy bizalmi tőkével rendelkeztek. A tulajdonos birtokán hosszú éveket letöltve értek fel a csúcsra. Az uradalmat leghosszabb ideig irányító Jurcsek Béla már 1884-ben, Károlyi édesapjánál kezdte a szolgálatot. 1902-ben tisztartó, 1907-től Károlyi Gyulánál jószágfelügyelő, majd néhány év után jószágigazgató, egészen 1938-ban bekövetkezett haláláig.¹⁴⁵ Ebben a felelősségteljes tisztségben Kecskés Gyula követte őt, aki 1907-től szolgált az uradalmat és 1926 óta volt jószágfelügyelő, de halála miatt csak néhány éven át töltötte be az állást.¹⁴⁶ Az utána helyébe lépő Kiss Lajos a bekövetkezett politikai változások miatt már nem sokáig vezette az uradalom gazdálkodását.

A vizsgált évtizedekben az uradalomban több magasan képzett szakemberrel találkoztunk, közülük is kiemelkedett az 1944 elején ötvenöt éves korában elhalálozott Rátky Frigyes. Édesapja már 1892-ben a Károlyiakat szolgált Nagykarolyban. Az 1889-ben született Rátky a gazdasági akadémia elvégzése után, 1908-ban lépett munkába. 1922-ben III., 1938-ban I. osztályú kasznárrá nevezték ki, és szolgálati ideje alatt több majorban megfordult. A gazdálkodás minden ága iránt érdeklődött, nagyon innovatív szakembernek tartották. Eredményeit Károlyi Gyulán kívül az egész gazdatársadalom elismerte. Műszaki érzékét rovarfogó gép szabadalmaztatása és sorvetőgép tökéletesítése fémjelezte. Éveken át végzett különféle növényekkel lápműtrágyázási kísérleteket, ezek tanulságait cikkekben osztotta meg.¹⁴⁷

A következő alkalmazotti kategóriát a segédtiszteknek is nevezett I–III. osztályba sorolt írások alkották. Az eddig felsorolt állásokat csak gazdasági akadémiát végzett gazdászok tölthették be. Az 1933-as szabályzatban Károlyi Gyula rendszeresített egy altiszti foglalkoztatási szintet, az ispánit (46. §). Erre a pozícióra földművesiskolát végzett szakemberek jelentkezhettek, és feladatuk közé tartozott – a gépészek kivételével – a mesteremberek (kovács, bogár) és a cselédek irányítása.

A tisztis szabályzatban meghatározott birtokigazgatási modell legfontosabb elve a lehető legnagyobb haszon elérésére, a vagyon védelmére és gyarapítására való tö-

145 *Köztelek* 1938. március 20., 241. Hasonló nevű fia országgyűlési képviselő, a Jurcsek-féle rendszer névadója.

146 MNL OL P 416 Károlyi Gyula iratai, 24. nagydoboz, 60. csomó, N° 12.

147 Munkásságáról többek között: *Köztelek* 1929. november 28., 1990., 1929. december 15., 2073–2074.; 1934. március 18., 210., június 3., 448.; 1943. március 28., 282. Hírt adott haláláról: *Köztelek* 1944. március 5., 241.

rekvés. Ennek végrehajtása csak az uradalom minden négyzetméterére kiterjedő állandó – 365 napos és azon belül 24 órás – felügyelettel érhető el, amely azonnal reagál az előállt, a termelés során bekövetkezett váratlan helyzetekre is. Ezt a célt a tulajdonos minél kisebb létszámú, de annál hatékonyabban működő szervezettel valósította meg.

IV. PÉNZFORGALOM – JÖVEDELMEZŐSÉG

Az eddigiekben áttekintettük az uradalom kiterjedésének alakulását, megvizsgáltuk a különböző gazdasági ágazatok termelését, a birtokigazgatás struktúráját. A domínium működésének minősítéséhez, az itt folytatott gazdálkodásról kialakítandó teljesebb kép megismeréséhez szükségesek a pénzforgalmi és jövedelmezőségi adatok, továbbá a család agrárszektorból származó vagyonának ismerete. Sajnálatos módon erre vonatkozó forrásaink közel sem teljesek.

Tudjuk, hogy Károlyi Gyula és felesége 12 ezer holdas birtoka kiterjedésében nem versenyezhetett hg. Esterházy Pál 223 ezer, hg. Festetics Tasziló 70 ezer holdas uradalmával. A római katolikus egyházi birtokok közül, a nagyjavadalmasok közt az Egri Főkáptalan 90 ezer kh területet mondhatott magáénak, a Kalocsai Érsekség 60 ezer kh-at. Közel ilyen határral rendelkezett néhány nagy alföldi város (Debrecen, Szeged, Kecskemét) is. A Károlyi-birtok, a világi nagybirtokok sorában, ezzel a terjedelemmel az első ötven legnagyobb földtulajdonos listájára minden bizonnyal felkerült.¹⁴⁸ Az említett nagy kiterjedésű uradalmak a bevételi volumen tekintetében biztosan túlszárnyalták Tiborszállást, de a jövedelmezőségi összehasonlításban az ennél kisebb területű, de még mindig a nagyüzem kategóriájába sorolt birtokokkal bátran felvehették a versenyt.

Ismételten felhívjuk a figyelmet arra az objektív tényre, hogy a két világháború közötti időszak Magyarországon a mezőgazdasági termelőknek sokkal kedvezőtlenebb gazdasági és politikai környezetben kellett helytállniuk, mint a Monarchia évtizedeiben. Itt most nem részletezett hatásoknak betudhatóan általában csökkent a mezőgazdaság jövedelemtermelő képessége, többnyire alacsonyabb volt az 1 kh után jegyzett tiszta nyereségtartam.

Az uradalom állapotáról készült 1937. évi törvényhatósági jelentés összegyűjtötte az épületekre és gazdasági felszerelésekre fordított összegeket. Ennek értelmében a jelzett tizenkét év alatt épületingatlanokra, beleértve az új beruházásokat és az állagmegőrzést, évente átlagosan 60 ezer, összesen pedig 732 314 pengőt investáltak. Ha ezt az összeget szántóterületre vetítjük, akkor kat. holdanként 8,34 pengős értéket kapunk.

Ugyanezen időintervallum alatt új gépek beszerzésére 151 013 pengőt fordítottak, ami 1 kh szántóföldre vetítve 1,66 pengőnek felelt meg.¹⁴⁹

148 *Gazdacimtar* 1925. 406–415. Erre vonatkozóan lásd még POGÁNY Ágnes: A Horthy-korszak vagyoni és jövedelmi elitje. Jövedelmi viszonyok a két világháború közötti Magyarországon. *Rubicon* 2007/4–5. 28.

149 MNL OL P 416 Károlyi Gyula iratai, 26. nagydoboz, 60. csomó, N° 98.

A fentiek előrebocsátása után tekintsük át az uradalom egyes majorjainak élő- és holtfőkeleltárát.

16. TÁBLÁZAT

*A tiborszállási uradalom élő- és holtleltár-értékbecslése (1933)*¹⁵⁰

Gazdaság	Földbirtok (P)	Mg.-i épület (P)	Élőállat (P)	Gazdasági felszerelések (P)	Összesen (P)
Tiborszállás	398 500	238 760	27 870		665 130
Halmos	465 520	145 890	30 370		641 780
Vadaskert	627 695	260 744	25 200		913 639
Pusztaterem	1 563 150	189 260	53 829		1 806 239
Aradvány	543 973	188 482	65 459		797 914
Nyírcsászári	457 950	167 472	43 640		669 062
Összesen	4 056 788	1 190 608	246 368	75 520	5 569 284

Kimutatásunk a családi földbirtokot, a rajta levő épített ingatlanokat, a gazdasági felszerelési tárgyakat és az élőállatok értékét, vagyis a teljes vagyont 5,7 millió pengőben állapította meg.¹⁵¹ A kialakult összkép árnyalását segíti, ha egy korábbi korszakból is közlünk adatokat (17. táblázat), amikor a tiborszállási uradalom a nyírcsászári nélkül, kisebb területen, még csak öt majorságra osztva végezte munkáját.

17. TÁBLÁZAT

*A tiborszállási uradalom öt gazdaságának átlagjövedelme*¹⁵²

Gazdaság	1927–1936 átlag tisztajövedelem (P)
Pusztaterem	+59 554
Tiborszállás	+42 062
Halmos	+30 938
Aradvány	+20 191
Vadaskert	– 3 206!!
Átlag	149 539

A gazdaságok jövedelemtermelő képességének sorrendjébe állított összesítésből ki-tűnik Vadaskert negatív tízéves mérlege, ennek okára nem találtunk magyarázatot. Az uradalom teljesítményéről teljesebb képet nyerünk, ha az egész korszak aggregált adatait tesszük közzé (18. táblázat). Az elemzésben kiolvasható a gazdasági válság

150 Az uradalom gazdaságainak teljes leltára. MNL OL P 416 Károlyi Gyula iratai, 5. nagydoboz, 8. csomó és 19/1/C csomó.

151 A felmérés módszertanát nem ismerjük, de tudomásunk van egy 1941-ben keletkezett újságcikkről, amely a család fő vagyonát majdnem 3 millió pengőre taksálta, éves jövedelmét pedig valamivel több mint 300 ezer pengőben jelölte meg. Ugyanebben az írásban olvasható adatok szerint az ország legnagyobb éves jövedelemmel rendelkező személye, történetesen egy kereskedő, 1 millió pengőt keresett, míg a legnagyobb vagyont a sörgyáros Dreher Jenő tudhatta magáénak. *Új Magyarország* 1941. január 12., 7–8.

152 MNL OL P 416 Károlyi Gyula iratai, 9. nagydoboz, 21. csomó.

első évének negatív mérlege, valamint az 1930-as évek második felének kedvezőbb nyereségi mutatója. Kétségtelen, hogy az 1943-as esztendő kiugróan magas adata felfelé korrigálta a korszak éves átlagos tisztajövedelem-mértékét. Számításaink szerint amíg az 1927-től 1936-ig terjedő időszakban az éves jövedelem 149 539, addig 1937 és 1943 között már 395 891 pengőt ért el, ez pedig az egész időszakra visszavetítve 273 236 pengős éves tisztajövedelmet jelentett.

18. TÁBLÁZAT

*A tiborszállási uradalom tisztajövedelme*¹⁵³

Év	Tisztajövedelem (P)	A szántó 1 kh-jára eső tisztajövedelem (P)
1927	+ 50 113	6,7
1928	+103 726	13,9
1929	- 58 682!!	-
1930	+272 576	36,6
1931	+312 090	41,99
1932	+148 721	20,01
1933	+ 37 544	5,05
1934	+136 180	18,3
1935	+155 424	20,9
1936	+280 707	37,7
1937	+339 067	45,6
1938	+270 067	36,3
1939	+262 818	35,3
1940	+220 994	29,7
1943	+886 509	119,2

Még többet árul el az uradalom eredményéről, ha az 1 kh-ra eső szántóterületre (az összes terület 7431 kh) is kivetítjük a jövedelmet. 18. táblázatunk összeállításából az adatok hektikussága mellett az eredmények lassú javulásának trendje olvasható ki, ami összességében 31,1 pengő/kh átlagot eredményezett, ez az érték a korabeli eredményekkel összevetve jónak mondható.¹⁵⁴ Az uradalmat bemutató Scherer Péter 1937-tel záruló számításai ennél lényegesen kedvezőbb adattal szolgáltak. Kalkulációja szerint a szántóterület kat. holdanként 50–60 pengő tiszta hasznot termelt, és amennyiben az ő állítása valósnak bizonyul, ez az eredmény egyenesen kiválónak mondható.¹⁵⁵ Megjegyzésül még ide kívánczik, hogy Tiborszállás esetében a nyereséget mezőgazdasági ipari üzemek nem növelték, ezt az eredményt két ágazat, a növénytermelés és állattenyésztés, és csak kis részben az erdészet produkálta.

A tiborszállási nagyüzem eredményességének megállapításához rendelkezünk az 1923. és 1935. évi időszakra vonatkozó, és már többször idézett szakértői jelentés-

153 MNL OL P 416 Károlyi Gyula iratai, 9. nagydoboz, 21. csomó.

154 A mezőhegyesi uradalom hasonló adataival összevetve, ezek a mutatók valamivel gyengébbek.

Lásd ERDÉSZ 1987. 194. Az I. világháború előtti üzemgazdászok, például Károly Rezső, a nagybirtok esetében a 40–42 P/kh tisztajövedelmet már jónak tartották. Idézi: FEHÉR 2019. 63.

155 SCHERER 1939. 357.

sel. A tizenkét év során a cselédek és családtagjaik fizetése és természetbeni juttatásának értéke elérte a 285 000 pengőt. Az arató- és cséplőmunkások, egyéb munkafolyamatokat végző idénymunkások és napszámosok munkadíja is csaknem beérte a fenti kategóriába tartozók bérét, ez az érték 233 500 pengőt tett ki. E számok alapján megállapítható, hogy az uradalomban különböző státuszban kézi munkát végzők béérére kat. holdanként 43,20 pengőt fizettek ki.¹⁵⁶

A minél teljesebb kép megrajzolásához zárjuk vizsgáladásunkat még egy összehasonlítással. Nézzük meg, hogy az uradalom 5 569 284 pengős vagyontömege, az az az összes tőke arányában mekkora profitot állított elő. Számításaink szerint a korszak egészére ez a nyereség 4,9%-ot, míg az utolsó – 1937 és 1943 közötti – évekre vonatkozóan ennél kedvezőbb, 7,1%-ot mutatott.¹⁵⁷ Az adott korszakban ez a jövedelemtermelő képesség a jól teljesítő uradalmak kategóriájába emelte Tiborszállást.

V. AZ URADALOM MUNKAERŐHELYZETE ÉS SZOCIÁLIS VISZONYAI

A Károlyi Gyula és felesége tulajdonát képező tiborszállási uradalomról rajzolt kép nem lehet teljes, ha a gazdálkodási körülmények leírása mellett nem ejtünk szót a 12 ezer kataszteri holdon folyó termelőmunka különböző szintű irányítóiról, és a tőlük lényegesen nagyobb létszámú cselédség mellett az egyéb munkavállalókról is. Annál is inkább kötelességünk Tiborszállás mikrotársadalmának vizsgálata, mert a korabeli publicisztikákban és egyéb kiadványokban az uradalomra mint a mezőgazdasági szociálpolitika mintagazdaságára tekintettek. Károlyi ilyen irányú tevékenységét, társadalmi érzékenységét szintén példaértékűnek tartották. A továbbiakban tegyük fel a kérdést, hogy a birtokosról és gazdaságáról kialakult pozitív imázs valóban a valóságot tükrözte-e?

A reális kép megrajzolásához azonban szükséges a 19. század végi és a két világháború közötti agrártársadalom, s benne különösen a mezőgazdasági munkásság állapotának rövid áttekintése. Gyáni Gábor,¹⁵⁸ Tomka Béla¹⁵⁹ és mások társadalom- és szociálpolitikai tárgyú munkáiból tudjuk, hogy a magyarországi népesség legnagyobb lélekszámú osztálya csak igen hiányos szociális jogokkal rendelkezett, ennek is betudhatóan rossz vagyoni állapota gátolta a társadalmi mobilitást. Kitekintésünkben a tiborszállási „mikrovilágot”, az uradalom tisztségviselőit, iparosait, szegődményeseit – elsősorban a cselédséget –, anyagi körülményeiket, szociális helyzetüket kívánjuk bemutatni. A két világháború közötti statisztikák a mezőgazdasági cselédek számát 560 ezerre, a napszámosokét pedig 1250 ezerre becsülték, ami a népesség magas, 6,9, illetve 14,4%-át tette ki.¹⁶⁰

A tőkés gazdaság kihívásainak megfelelő feltételek kialakítása egyebek között feltételezte a termelés zavartalan működését biztosító törvényi szabályozást. Az álta-

156 MNL OL P 416 Károlyi Gyula iratai, 26. nagydoboz, 60. csomó, N° 98.

157 Összevetésként lásd ERDESZ 1987. 194–195.

158 GYÁNI Gábor: *A szociálpolitika múltja Magyarországon*. Budapest 1994.

159 TOMKA Béla: *Szociálpolitika*. Budapest 2015.

160 ROMSICS Ignác: *Magyarország története a XX. században*. Budapest 1999. 191.

lunk áttekintett korszak egészére jellemző a lakosság többségét alkotó mezőgazdasági népesség vagyoni és szociális értelemben vett hátrányos helyzete, de megállapításunk nem egyformán érvényes az agrárnépesség minden tagjára.

A lakosság vagyonosodását, teherbíró képességét az ország gazdasági állapota mellett a törvényekkel szabályozott szociális háló minősége határozza meg. A honi kapitalista társadalom fejlődése során bebizonyosodott, hogy az öngondoskodás intézménye nem elegendő a társadalmi egyenlőtlenségek felszámolására, ehhez kormányzati beavatkozásra van szükség, amelyet az állam a társadalombiztosítás különböző rendszerein (baleset-, betegségbiztosítás, gyógykezelés, öregségi biztosítás és nyugdíj, családi pótlék, lakhatási körülmények javítása stb.) keresztül érhet el.

Magyarországon az iparban és az állam szolgálatában álló munkavállalókhoz képest a mezőgazdasági alkalmazottak körét érintő jogszabályok évtizedekkel később kerültek elfogadásra. A törvények túlnyomó többsége Darányi Ignác földművelésügyi minisztersége idejére kelteződött.¹⁶¹ Az elsők között kell említeni az 1900:XVI. tc.-et, az önkéntes munkás- és cselédségélypénztárról szóló törvényt, és ennek 1902-ben (XIV. tc.), 1912-ben (VIII. tc.) és 1913-ban (XX. tc.) módosított kiegészítéseit, amelyek a baleset és betegség esetén járó juttatásokat szabályozták, továbbá az önkéntes nyugdíjbiztosításra is lehetőséget adtak. Ezekhez a költségekhez előírt mértékben a földbirtokosoknak is kötelezően hozzá kellett járulniuk. Az 1907:XLV. tc., a cselédek jogállását részletesen szabályozó törvény egyebek mellett a tulajdonos ingyenes gyógykezelési köteleességét is megállapította, de ez a jogszabály nem érintette a mezőgazdasági munkavállalók legnépesebb rétegét, a napszámosokét. Az ebben az évben született XLVI. törvény a lakhatási körülmények javítását segítő munkáslakás-építő jogszabályt fogadott el. Összességében megállapítható, hogy a Monarchia századfordulót követő éveiben a társadalom, a törvényhozáson keresztül, valamelyest pótolta a népesség e nagyszámú társadalmi csoportjával szemben fennálló hiátusát.

A két háború közötti időszakban, az országot sújtó gazdasági és politikai nehézségek ellenére, jelentős szociálpolitikai törvények születtek, de ezek egyike sem érintette a mezőgazdasági népességet. Az I. világháború előtti idevonatkozó jogszabályok maradtak hatályban. Ezt a jogalkotási csendet a képviselőház csak az 1936:XXXVI. tc.-kel törte meg, amikor a gazdatisztek kötelező biztosítását írta elő. Az agrártársadalom többségét érintő törvényhozási aktus csak 1938-ban, a XII. tc. elfogadásával történt meg, amikor a gazdasági munkavállalók kötelező öregségi biztosításáról született döntés. A törvény tárgyalásának felsőházi vitájában felszólaló Károlyi Gyula egyébként sajnálkozását fejezte ki, hogy a jogszabály hatvanöt évben állapította meg a korhatárt. Érvelése szerint „mindnyájan tudjuk és érezzük, hogy a 65 éves korhatár a mezőgazdasági munkásoknál egy kicsit túl magasra van meg szabva”.¹⁶² A törvényileg nem szabályozott esetekben a mindenkori földbirtokosok anyagi helyzete mellett szociális empátiájukon múlott, hogy alkalmazottaik élet- és munkakörülményeit hogyan és milyen mértékben javítják.

161 Erről részletesebben FEHÉR György: *Darányi Ignác élete (1849–1927)*. Budapest 2017. 186–208., 277–293., 397–413.

162 *Felsőházi Napló 1935–1940*. Budapest 1937. 1938. április 8., III. k. 163.

Az uradalomban munkát vállalók igen eltérő gazdasági és szociális helyzetének vizsgálatánál alapvetően fontos az ott dolgozó, különböző foglalkozási csoportokhoz tartozók létszámának és jövedelmének ismerete, és ehhez ad segítséget a 19. táblázat statisztikája. Az 1933-tól éves bontásban megtalálható „szegődményi könyvek” adatainak felhasználásával végeztük el ezt az áttekintést. Ennek során az 1933., az 1935. és az 1941. évi viszonyokat értékeljük. Az 1935. év adatainak közzétételét a hatodik major, a nyírcsászári gazdaság létrehozása indokolja. Az 1941. esztendőre pedig azért esett választásunk, mert Magyarország ekkortól intenzívebb fokozatra kapcsolva sodródott bele a háborús eseményekbe.

19. TÁBLÁZAT

*Az uradalom teljes személyi állománya
az 1933., 1935. és 1941. években*¹⁶³

Gazdaság neve	1933			1935			1941	
	Gazd. szem.	Dohányosok	Taksások ¹⁶⁴	Gazd. szem.	Dohányosok	Taksások	Gazd. szem.	Dohányosok
Tiborszállás	55	8	0	57	8	0	57	7
Halmos	57	0	0	60	0	0	59	0
Vadaskert	49	0	0	49	0	0	54	0
Pusztaterem	75	12	12	76	12	10	78	11
Aradvány	59	6	5	60	6	4	63	5
Nyírcsászári	még nem létezett			58	18	0	62	19
Összesen	295	26	17	360	44	14	373	42

A következőkben térjünk rá a tiborszállási uradalom állományához tartozó különböző jogállású foglalkoztatottak helyzetének elemzésére, kezdve az uradalom legfelső szintjéhez tartozókkal. A nagyüzemek termelését irányító személyekről a „Birtokos és a gazdatiszt jogviszonyáról” szóló 1900:XXVII. tc. rendelkezett. Sok egyéb kérdés szabályozása mellett egy bizonyos üzem nagyság felett kötelezővé tette a különböző elnevezésekkel illetett (jóságigazgató, felügyelő, gazdasági intéző, tisztartó, kasznár stb.) vezető tisztség betöltésére okleveles gazdatiszt alkalmazását, és a közöttük és az alkalmazó tulajdonos közt létrejövő munkaszerződésben szereplő egyéb elemeket (fizetés módja, nyugdíjazás stb.) is meghatározta.

163 A táblázat elkészítéséhez felhasználtuk az 1933. és 1941. évi szegődményi könyv adatait. MNL OL P 416 Károlyi Gyula iratai, 4. nagydoboz, 6. csomó.

164 Az 1933. és 1935. évi, a szegődményesek közt feltüntetett *taksás* kategória 1938-ig jelenik meg az uradalmi kimutatásokban. Mivel 1848 előtt a robot helyett egy összegben adózó jobbágyok/jobbágyfalvak lakói voltak a taksások, joggal feltételezhetjük, hogy ez esetben is a meghatározott összegért elszerződött munkásokról lehet szó.

1. AZ URADALOM TISZTSÉGVISELŐINEK
(A GAZDASÁG IRÁNYÍTÓI, EGYÉB ÉRTELMIÉGI ALKALMAZOTTAK)
ÉS IPAROSAINAK JÖVEDELME ÉS SZOCIÁLIS KÖRÜLMÉNYEI

A tiszti szabályzatban és a birtokigazgatásról írott részben már említettük az uradalom irányítási hierarchiájának csúcán álló *jószágigazgató* vagy *jószágfelügyelő* fizetését. A tisztek és az alkalmazottak (pénzbeli és naturáliákból, valamint egyéb juttatásokból álló) járandósága, a szegődményesekéhez hasonlóképpen, öt részből – készpénz, termény, állattartás, földhasználat és lakás – tevődött össze, csak éppen a nagyságrendekben találunk jelentős eltéréseket. Az uradalmak már idézett épületleltárából¹⁶⁵ tudjuk, hogy a tiszti lakások 300–500 m²-es, modern építésű, többszobás házak voltak, amelyekben a házi cseléd számára külön helyiséget tartottak fenn. Az ún. tiszti istállókban tartott „szolgálati” lovak mellett a jószágigazgató számos egyéb természetbeni juttatásra volt jogosult.¹⁶⁶ Scherer kalkulációja szerint a jószágfelügyelő igazgató 1937. évi javadalmozása, a természetbeniek beszámításával, 9250 pengő lehetett.¹⁶⁷ Ettől lényegesen eltér és az előző adatnál hitelesebbnek mondható az 1941. évi teljes fizetési kimutatás. A megjelölt összeget az év közben elhunyt Kecskés Gyulát követő Kiss Lajos vette fel. Igen tanulságos ennek részletes ismertetése. A korábbi fizetés 5000-ról 6000 pengőre emelkedett, és ezt az összeget természetbeni járandóságok egészítették ki, amelyek átszámított értékét is ismerjük. (A naturáliák „beárázása” az egyes foglalkoztatotti kategóriák jövedelmi viszonyainak vizsgálatához a későbbiekben is jó támpontul szolgálhat.) Ezáltal lehetőségünk nyílik az uradalom különböző posztjain teljesítők jövedelmi viszonyának és struktúrájának összehasonlítására:

- borválság 400 l (140 P)
- 29 q búza (580 P), 15 q árpa (279 P), 18 q tengeri (342 P)
- 4 db öreg sertés (480 P)
- 60 m³ tűzifa (720 P)
- 4 kh föld (400 P)
- öregmarha-tartás 5 db (900 P), növendékmarha-tartás 5 db (450 P)
- kert 100 P
- lakás 1000 P.

Ezek a tételek kiegészülnek még 379 pengő ún. vendégtartási pótlékkal, ami együttesen 11 770 pengőnek megfelelő jövedelmet jelentett.¹⁶⁸

Ide kívánczik Izinger Pál, a pályafutását Károlyi Gyula uradalmában kezdő okleveles gazda visszaemlékezése, amely szerint a termelésben nyereségérdekelt tiszti-

165 MNL OL P 416 Károlyi Gyula iratai, 5. nagydoboz, 8. csomó.

166 MNL OL P 416 Károlyi Gyula iratai, 4. nagydoboz, 6. csomó.

167 SCHERER 1939. 353. A mezőhegyesi ménésbirtok vezető jószágigazgatójának évi javadalmozása, 17 400 pengő, jóval felülmúlta ezt a keretet. ERDÉSZ 1987. 215.

168 MNL OL P 416 Károlyi Gyula iratai, 28. nagydoboz, 60. csomó, N° 157.

kar tagjai esetenként még nagyon jelentős prémiumban is részesültek.¹⁶⁹ Ennek a tisztségnek a betöltése nagy felelősséggel, ugyanakkor igen tekintélyes jövedelemmel járt. Többen maguk is birtokosok voltak, de a tisztí szabályzat értelmében szolgálati idejük alatt magángazdálkodást nem folytathattak (1. §).

A következő kategóriába tartozó *II. osztályú főintéző* fizetése 4000 pengőt ért el, és ugyanazt a természetbeni juttatást élvezte, mint a jószágfelügyelő, csak a járandóság tételei alacsonyabbak voltak, és ez a magyarázata a 8270 pengős teljes fizetésnek.

Három fő *I. osztályú intézői* (kasznár) munkakörben dolgozott, bérezésükre az előzőekben tett megjegyzésünk vonatkozik, tehát kisebb volumenű járandóság mellett, jövedelmük 7470 pengőt tett ki. Az *I. osztályú intéző* keresete 6776, a három *III. osztályú intézőé* – egyikük erdőmérnök¹⁷⁰ – fejenként 6376 pengőt tett ki. A már idézett Izinger Pál *I. osztályú segéd-tisztí* státusban, 2728 pengő készpénz felvétele mellett már kevesebb természetbeni juttatásra volt jogosult, ezért keresete is ennek arányában 3713 pengőre csökkent. A *II. és III. osztályú segéd-tisztek* fizetésük mellett már csak tűzifát és ételmezősi pótlékot kaptak, így 2528, illetve 2328 pengőt ért el jövedelmük.

Fel kell hívni a figyelmet, hogy az uradalmat vezető tisztviselők és alkalmazottak hierarchiájában az intéző (kasznárok) és a segéd-tisztek között húzódott egy az egyszintenciára erősen ható szabály. Az intézők és a náluk magasabb pozícióban lévő alkalmazottak állásuknak megfelelő természetbeni juttatásokat kaptak és ezenfelül tágas, kényelmes többszobás szolgálati lakásokat. A segéd-tiszteknek csak egy szobája volt, főzési lehetőség nélkül. Ők az előjárójuk családjához jártak ebédelni, ezért segéd-tisztí állásban levő nem nőülhetett.¹⁷¹ 1941 elején Izinger Pál fiatal *I. osztályú segéd-tisztiként* mégis engedélyt kért Károlyi Gyulától, hogy még kasznári kinevezése előtt megházasodhasson. Károlyi a körülményeket mérlegelve az alábbi kikötések mellett kivételesen hozzájárult a frigyhez: „Számolnia kell azzal [ti. Izingernek – F. Gy.], hogy kasznári kinevezéséig háztartást nem vezethet, nagyobb lakást nem kaphat, csak ahhoz járulok hozzá, hogy nőülésétől kasznári kinevezéséig az ön ételmezősén kívül felesége ételmezősége is az uradalom terhére írassék és írni szoba melletti vendégszoba használatát engedélyezem.”¹⁷²

Visszatérve az uradalom többi alkalmazottjához, folytassuk bemutatásukat. A gazdaság fizetési listája alapján egy főkertészt 3040, az irodakezelőt 2541, és egy ispánt 2105 pengős jövedelemmel honoráltak. Feltűnő, hogy ez utóbbi a másik két alkal-

169 Izinger visszaemlékezése szerint mindig egy kicsivel több mint 5000 P éves jutalmat kapott. (Ez az összeg közel egyéves jószágigazgatói fizetés volt.) „Ennyiért, abban az időben, egy háromszobás lakást lehetett venni Nyíregyházán vagy Debrecenben. Harmadosztályú uradalmi intéző koromban több volt a jövedelemem, mint édesapámnak a gróf Károlyi József-féle uradalom jószágigazgatói székében.” IZINGER 2014. 40.

170 Az 1940. és 1941. évi szegődményi könyvben a pusztateremi erdőgazdaság erdőmérnökének javadalmazására lényegesen kevesebbet tüntettek fel. 2540 P fizetés mellett 19 q búza, 8 q árpa, 18 q kukorica, 2 öreg disznóra és 1 süldőre éves sertésstartás illetve meg. MNL OL P 416 Károlyi Gyula iratai, 4. nagydoboz, 6. csomó.

171 IZINGER 2014. 42.

172 Károlyi Gyula levele Izinger Pálhoz. Tiborszállás, 1941. január 12. A levél Izinger Anna tulajdona, akinek ezúton is köszönöm, hogy rendelkezéseimre bocsájtotta édesapja iratait.

mazottal ellentétben (1560, illetve 1200 pengő) mindössze 400 pengőt vihetett haza készpénzben, de ezt ellensúlyozandó, a többieknél jóval magasabb tételek illették meg a különféle naturáliákból.¹⁷³ Összefoglalva tehát a dominium legfelső irányító személyzetének létszámát, megállapíthatjuk, hogy 1941-ben a gazdaságok irányítását 15 fős szakmai stáb és 1 adminisztrátor látta el.

Az uradalmakban szociális szempontból igen fontos személynek számított az orvos és a tanító, hiszen mint a korábban hivatkozott törvényekből is kiderült, tevékenységükkel elősegíthették a társadalmi esélyegyenlőséget.

Az orvos feladatköréről a tiszti szabályzat 53. §-a rendelkezett, mely szerint az uradalom 13. §-ában meghatározott alkalmazottainak és családtagjainak a kezelését látta el, számukra az Országos Társadalombiztosítási Intézet (OTI) által előírt gyógyszereket kellett felírni, és azokról havi részletességgel elszámolni. A gyógyszerek kifizetését az orvos az uradalom vezetőjével láttamoztatta, igazolva ezzel a rászoruló jogosultságát.¹⁷⁴ Az egészségügyért felelős három, később négy orvos az uradalommal – eltérő javadalmazással – szerződéses viszonyban állt.¹⁷⁵ Egyik orvos sem kapott szolgálati lakást, éves fizetésük 350 pengőnél kezdődött. Időközben az illetmények markánsan emelkedtek, ezt bizonyítja a legjobb fizetett orvos, dr. Kádor József illetménytáblája. Míg 1933-ban 1000 pengő készpénz mellett 12 q búza, 6 q árpa és tűzifa volt a javadalma, addig 1941-ben duplájára, azaz 2000 pengőre nőtt a fizetése. Valamelyest csökkent a naturáliák mennyisége – 10 q búza, 3 q ocsú, 4 q árpa –, ugyanakkor emelkedett a neki járó tűzifa mennyisége. Egy korabeli jelentés megemlíti, hogy a szülőanyákat bába kezelte. Illetménye 80 pengő készpénzen kívül még 3 q búza, 5 q rozs, 24 kg só, tűzifa volt, és engedélyt kapott 2 marha és 3 sertés tartására, továbbá 200 négyszögöl kert és 1 kh szántó egészítette ki bérét.¹⁷⁶ Az egykorú beszámoló megállapította, hogy „a cselédek egészségének az ápolására a földbirtokos nagy gondot fordított”.¹⁷⁷

Az uradalom szociális állapotáról szóló hírekben kiemelt figyelmet kapott az *oktatás*. A törvény értelmében az alkalmazottak iskoláskorú gyermekeiről a tiszti szabályzat 60. §-a rendelkezett, eszerint a hatályban levő tanügyi törvényeknek megfelelő oktatást kell folytatni. 1933-ban a négyfős tanerő (két-két férfi és nő) a tiborszállási, a pusztateremi és az aradványi iskolákban tanított. Hárman közülük, egyenként 504 pengős fizetés mellett, egységesen kaptak tűzifát, emellett különböző mértékben részesültek természetbeni juttatásban. Volt, aki 2 kh szántó, másikkal szántó és kert használatára jogosult. Egyikük 3 öreg marhát, 1-1 süldőt, malacot és öreg disznót nevelhetett, de a legjobban a 3 szarvasmarhát és összesen 6 különböző korú

173 MNL OL P 416 Károlyi Gyula iratai, 28. nagydoboz, 60. csomó, N° 157.

174 *Tiszti és számviteli rendszabályok...* 1933. 9–10., 26.

175 Összehasonlításképpen jegyezzük meg, hogy a lényegesen több munkást foglalkoztató mezőhegyesi ménesbirtokon 11 bába mellett is „csak” 3 orvos végezte gyógyító munkáját. Mezőhegyesen az orvos bére viszont a 8517 pengőt is elérte. Igaz, itt sem ismerjük javadalmazásának egyéb összetevőit. ERDÉSZ 1987. 211., 215.

176 Szegődményi könyv 1933., 1935., 1941. évek. MNL OL P 416 Károlyi Gyula iratai, 4. nagydoboz, 6. csomó.

177 SCHERER 1939. 354.

sertést tartó tanító járt jól. A tanítók állataikat külön ólakban, illetve istállókban tartották. Bár okát nem ismerjük, de messze a legmagasabb fizetést, 1920 pengőt, az aradványi tanítónő vihette haza, neki viszont kevesebb természetbeni jutott.

1941-ben a pedagógusi létszám öt főre emelkedett. Egy házaspár Pusztateremben végezte munkáját, szinte változatlan feltételek mellett. Az eddig legjobbban fizetett tanítónő illetménye tovább emelkedett és elérte a 2280 pengőt.¹⁷⁸ A tanítók nyáron, külön bérezés ellenében, a cséplési munkálatoknál segédkezve gyarapíthatták jövedelmüket.¹⁷⁹

Az eddig felsoroltak mellett a tanítókat lakás is megillette. Pusztateremben és Tiborszálláson két-két tanerő két-két tantermes osztályban (az utóbbiban villanyvilágítás mellett) látta el feladatát, a harmadik majorban egy helyiség is elegendőnek bizonyult. Tiborszálláson az oktatásban részesülők száma 100 és 140 között változott, ide jártak a saját iskolával nem rendelkező majorok diákjai is, akiket a nagyobb távolság miatt lóvasúttal szállítottak. Mindhárom helyen egy tető alatt, de természetesen elkülönítve rendezték be az osztálytermeket és a lakásokat, az épületek összes alapterülete 200 és 370 m² között váltakozott.¹⁸⁰

A Scherer Péter tollából született tudósítás felsőfokban beszél az uradalom oktatásáról. Különösen a tiborszállási körülményeket és állapotokat méltatja, esetenként talán még idealizálja is. Ezeknek a tizenkét év alatti gyermekeknek a tanítási időben nem kellett segíteni a mezőgazdasági munkáknál. Scherer meglátása szerint itt a gyerekek jobb nevelést kapnak, mint a községi iskolákban. „A tanítók helyzetükkel, az uradalom által kiegészített javadalmazásuk folytán, nagyon meg vannak elégedve és a jólét, a gondtalanabb élet a tanítás nyugodtságában és nagyobb lelkiismeretességében is jelentkezik.”¹⁸¹

Egy színvonalas állattenyésztést folytató nagygazdaság, márpedig Károlyi uradalma ilyen volt, nem nélkülözhetette az állomány tartását és egészségügyi állapotát rendszeresen felügyelő *állatorvos* szolgálatát. A hat telephelyen két állatorvos teljesített szolgálatot, akikkel az uradalom szerződéses viszonyban állt, de lakhatásukat nem biztosította. A Tiborszálláson és Aradványon alkalmazott szakemberek közül az utóbbi javadalmazása (350 P + tűzifa) 1933 és 1941 között nem változott. A tiborszállási állatorvos fizetését évi 2240 pengőben állapították meg, amit 1941-ben 1200 pengőre, 10 q búzára és tűzifára módosítottak.¹⁸² A juttatások összegét látva joggal feltételezzük, hogy az orvosok nem álltak kizárólagosan az uradalom szolgálatában, tudásukat másutt is kamatoztatták.

178 MNL OL P 416 Károlyi Gyula iratai, 4. nagydoboz, 6. csomó. A már többször idézett mezőhegyesi uradalomban egy nő tanító 5800, egy nőtlen pedig 1160 pengő fizetést kapott. Nem tudjuk azonban, hogy ez teljes jövedelmük volt-e, vagy ehhez még természetbeni juttatás is tartozott. ERDÉSZ 1987. 215.

179 *Budapesti Hírlap* 1932. augusztus 7., 8.

180 MNL OL P 416 Károlyi Gyula iratai, 5. nagydoboz, 8. csomó; *Budapesti Hírlap* 1932. augusztus 7., 8.

181 SCHERER 1939. 352.

182 MNL OL P 416 Károlyi Gyula iratai, 4. nagydoboz, 6. csomó.

A Károlyi család földbirtokkal kapcsolatos ügyeinek intézését dr. Debreczeni Sándor budapesti *ügyvéd* látta el, míg a romániai birtokokkal kapcsolatos jogi eljárások bonyolításában Köpf János és Issekutz István aradi székhelyű irodája állt rendelkezésre.

Az uradalom következő, számszerűen nem túl magas létszámú csoportját a mezőgazdasági iparban érintettek, a szeszgyárban, a malomban, a különböző műhelyekben dolgozók tették ki, őket nevezték *iparosoknak*. Az uradalomban foglalkoztatott összes, szegődményes iparos státusú személy száma 40-45 főt tehetett ki. A vezető beosztásúaknak az uradalom tisztességes lakhatást biztosított (erről már korábban szóltunk), ezenfelül készpénz, természetbeni hozzájárulás, földhasználat egészítette ki a teljes jövedelmet. Néhány, más nagybirtokok alkalmazotti körét tekintve is jellemzőnek mondható munkakörben foglalkoztatott példáján keresztül tekinthetünk át a tiborszállási iparosok körét.

A nyírcsászári *szeszgyár vezetője* a maga 1700 pengős évi fizetése mellé kapott egyéb juttatásokkal (10-10 q búza, rozs és kukorica, 4 q árpa, 30 q burgonya, 40 kg só, 100 liter petróleum, tüzelő és 7 sertés tartása) kategóriájának legjobban fizetett alkalmazottja volt.

Mellette a *főmolnár* 240, később 320 pengőre emelt bére eltörpült, még akkor is, ha természetbeni juttatása (13 q búza, 5 q rozs, 3 q kukorica, 730 liter tej, tüzelőanyag, 5 sertés, 2 marha tartása, ezenkívül 200 négyszögöl kert, 1 kh szántó) első pillantásra bőségesebbnek mondható. Más esetekben is igen gyakran tapasztalt jelenség, hogy 1933-hoz viszonyítva – különösen a szemes terményeknél – 1941-ben kisebbek lettek a kiutalt mennyiségek. Ezt láthatjuk a főmolnár esetében is.

A következő munkakört betöltő mesterek az uradalom eszközállományának zavartalan működését, használatát biztosították. A gépek karbantartásával, javításával a folyamatos termelést segítették, és nem kellett igénybe venni külső műszaki bér-munkát. Az ebbe a csoportba tartozók közül a legnagyobb megbecsülést az uradalom *főgépezse* kapta. 1250 pengős bére mellé 16 q búza, 8 q rozs, 6-6 q árpa és tengeri juttatásban részesült, ezenfelül megillette 360 liter bor, kert és 2 hold föld használatára, joga volt 3 sertés és 4 marha tartására. 1941-re új főgépezs érkezett a halmosi gazdaságba, s mivel kevesebb szolgálati ideje volt, javadalmazásának minden tétele kevesebb lett, mint elődjéé.¹⁸³

A *bognár-* és *kovácmesterek* fizetése alig tért el, ezt csak a szolgálati idő hossza módosította valamelyest. Esetükben nem történt markáns jövedelemcsökkenés, inkább a stagnálás jellemezte bevételeiket. A természetbeni javadalmazás aránya és mértéke viszonylagosan magasnak volt mondható, az uradalom így próbálta kompenzálni a készpénzes kifizetésben megalapított alacsonyabb bérhányadot. Az iparosok ebben a formában 240 és 324 pengő közötti összeget kaptak, míg naturáliák formájában 6,5–8 q búza, 8,5–12 q rozs, 4-4 q árpa és kukorica, 240 liter bor, 24 kg só, tüzelőfa, 200 négyszögöl kert és 1 kh szántó, 4–8 db sertés, valamint 3–4 marha tartásával számolhattak. A munkájukat beosztott segédekkel (kovács- és bogárnlegények) együtt végezték, akik ezért természetesen csekélyebb összeget kaptak.

183 Mi legalábbis ezzel magyarázzuk az illetménycsökkenést.

A mezőgazdaságban végbement műszaki fejlődés újabb fokát képviselték a gőzgépek kezelői, később pedig egyre nagyobb számban álltak termelésbe a traktorok, velük együtt a traktorosok. Az imént idézett mesterekkel összevetve érdemes az ő juttatásaikat is számba venni. Kézpénzben 160 és 360 pengő között kerestek, de egy pontosan nem definiált „motorkezelői” munkakörben levő személynek az uradalom 440 pengőt sem sajnált kifizetni. Természetbeni juttatásaikban kisebb volumeneket állapítottak meg, mint például a főgépész esetében, de elérték, esetleg kismértékben meghaladták a kovácsok, bognárok ilyen típusú bevételeit. A birtokos így kívánta honorálni a műszaki területen új ismereteket szerzett alkalmazottait, miközben kényesen vigyáztak arra, hogy lehetőleg ne sérüljön az uradalomban hosszú évtizedek óta kialakított személyi hierarchia és az azt leképező bérstruktúra. Ez a törekvés legjobban a legnagyobb lélekszámú szegődményes kategóriába tartozó, esetenként évszázados hagyományokra visszavezethető uradalmi cselédség esetében érhető tetten, ahol az alá- és fölérendeltségi rangsor tekintélyt teremtett, és egyben szilárdította a munkafegyelmet.

2. A CSELÉDEK JÖVEDELMI HELYZETE

A „cselédhierarchia” csúcán a tekintéllyel bíró *béresgazda* állt, személye volt a közvetlen összekötő kapocs az ispán és a cselédek között, ami javadalmazásában is megmutatkozott. Évi 120 pengős fizetése mellett 16 q búza, 4 q rozs, só, tűzifa, széna, 200 négyszögöl kert, 2 kh szántó használata, 2 öreg és 1 üszömarha, 1 öregsertés-, 2-2 süldő- és malactartás tartozott illetményébe.

Az *állatokkal foglalkozó cselédeket* is a béreseknek nevezett kategóriában találjuk. Ebben a körben a legmagasabb státusszal a gazdaságok vezetőit szállító *tiszti kocsisok* álltak, majoronként általában 2-2 tiszti kocsit tartottak erre a célra. Kerestüket egységesen állapították meg, ami 100 pengőn túl 8 q búza, 12 q rozs, só, tűzifa, 200 négyszögöl kert, 1 kh szántó használata, 1 öregmarha-, 1 üsző-, valamint 1 öregsertés-, 2-2 süldő- és malactartás naturáliákat tartalmazott.

A ranglétra következő fokán az *igáskocsisok* álltak, akik a közúti szállításnál és a szántóföldi munkálatoknál hasznosították tudásukat. Bérüket 80 pengőben állapították meg, természetbeni juttatásaik közül az őket megillető szemestermény-fejadagok (búza, rozs) alacsonyabbak voltak, egyébként pedig a tiszti kocsisokhoz hasonló kiutalásokat kaptak.

Sok uradalommal foglalkozó irodalmi és képzőművészeti alkotásban olvashatunk, láthattunk ökörfogatokat, ezekkel a *szekeres béresek* dolgoztak. Miként a lovakkal foglalkozóknál, úgy esetükben is, a munkavégzés mellett az állatok ápolása is kötelességükhöz tartozott. Javadalmazásuk szinte száz százalékban megegyezett az igáskocsisokkal, de státuszuk a cselédársadalmon belül alacsonyabb presztízsértéssel bírt.

A *gyalogbéresek* esetében a tekintélykülönbség a kézpénzben adott díjazásban is megmutatkozott, esetükben 64 pengős évi fizetésről beszélünk. Minden más természetbeni juttatás azonos volt az előző három kategóriába tartozókéval.

Az uradalmi szegődményesek derékhadát az ebbe a három csoportba tartozók alkották.

Az igen tagolt összetételű alkalmazotti kör tagjai közül megemlítjük még az állattenyésztésben nélkülözhetetlen juhászokat, gulyásokat (csordásokat), kondásokat. Megjegyzendő, hogy a majorságokban külön alkalmaztak pásztorokat, akik csak a cselédek marháit és sertéseit őrizték.

Az uradalom gazdálkodásában fontos szerepet játszó hizlalásban foglalkoztatottak pontos száma nem derült ki a könyvekből. A *hizlalda* vezetőjének fizetése például sem a készpénz, sem pedig a naturáliák tekintetében nem mutatott különbséget a béresgazdáéhoz képest. Az itt dolgozók teljes körű javadalmazása ugyanolyan mértékű volt, mint az igáskocsisé és a szekeres béresé.

A jövedelemtáblázat számai alapján úgy tűnik, hogy a sertésenyésztésben foglalkoztatottak javadalmazása valamelyest meghaladta az ágazat többi szereplőjének illetményét. A kondások vezetője (*kondásszámadó*) 120 pengős bérén túl a kategóriában megszokott természetbeni javakkal egészült ki, míg a bojtárok fizetését 80 pengőben állapították meg, ami még naturáliákkal párosult. Az uradalom az ehhez a foglalkoztatási csoporthoz tartozók esetében is élt az ösztönzés eszközével: az értéket előállítók megkapták a tisztajövedelem 3%-át!¹⁸⁴

A *tehenészet* irányítója 100 pengő mellett 6 q búzával, 14 q rozssal, 365 liter tejjel számolhatott, míg a szokásosnak mondható 200 négyszögöl kert, 1 kh szántó használata mellett marha- és sertéstartás is megillette. A tehenészetbe beosztottak 80 pengős bére mellett hasonló természetbeniket kaptak. Az uradalom élt a termelés-ösztönzés eszközével: a dolgozók egyenlő arányban elosztva megkapták a befolyt tej árának 2%-át!

Az uradalmat bemutató egyik korabeli írás dicsérettel illette Károlyi Gyulát, hogy a szegődményes munkásoknak járó évi mintegy 400 holdat kitevő földterület „ellentétben az ország legnagyobb részében divó szokással, nem a hasznavehetetlen, terméketlen szik vagy ugar, hanem kitűnő minőségű jöltermő föld”¹⁸⁵ volt. Egy 1937-es adatokat tartalmazó beszámoló a cselédeknek kifizetett éves munkabér és a természetbeni juttatások átszámított értékét 285.000 pengőben adta meg.¹⁸⁶ Ennél még alaposabb betekintést adott Kiss Lajos tisztartónak az uradalom minden munkásának (cselédek, időszaki és részesmunkások) 1935-ben kifizetett béréről készített összesítése, amit a 20. táblázatban részletesen közlünk. (A nyírcsászári gazdaságot ekkor még nem szervezték meg.) A fenti felsorolásunkban a szegődményesek bérét készpénzben adtuk meg, míg az őket megillető naturáliákat taxatívén soroltuk fel. Hogy az egyes munkavállaló éves teljes illetménye mennyit tehetett ki pengőben, ennek megközelítő becsléséhez segítségünkre lehetnek a fentebb közölt adatok, ahol a természetbeni juttatások átszámítására szolgáltunk példákkal.

184 MNL OL P 416 Károlyi Gyula iratai, 4. nagydoboz, 6. csomó.

185 *Nemzeti Újság* 1934. július 15., 14.

186 MNL OL P 416 Károlyi Gyula iratai, 26. nagydoboz, 60. csomó, N° 98.

20. TÁBLÁZAT

*Az éves cselédek, időszaki és részes munkások munkabére
a tiborszállási uradalomban 1935-ben¹⁸⁷*

A kifizetés jogcíme	Tibor- szállás (P)	Halmos (P)	Vadaskert (P)	Pusztaterem (P)	Aradvány (P)	Össze- sen
Éves alkalmazottak	39 002	34 203	31 548	43 289	31 346	
Dohánykertészek	5 256	0	0	7 947	4 796	
Nyári időmunkások	4 345	5 108	3 136	6 861	3 300	
Allandó hónapos m. (dohány, tengericsösz stb.)	1 380	1 868	2 377	612	0	
Átalány munkáért	344	0	0	0	0	
Napszám	7 840	6 514	4 455	1 900	3 472	
Arató és cséplő részes- munkások	9 665	11 377	6 579	10 385	7 141	
Kisebb szakmáymunkák	0	0	0	862	0	
Részesművelés után a termények értéke	29 868	38 058	8 592	14 125	8 677	
Összesen	97 700	97 128	56 687	85 981	58 822	396 318

A fenti adatok a munkabéreken kívül alapos tájékoztatást adnak az egyes majorokban foglalkoztatott munkavállalók megoszlásáról, továbbá a termelés munkaerő-szükségletéről.

3. A CSELÉDEK SZOCIÁLIS HELYZETE

Az uradalom állományához tartozó tanítókról szóló részben már érintettük az oktatási infrastruktúrát. Egy 1936-ra vonatkozó kimutatás szerint abban az évben három iskolában (Tiborszállás, Pusztaterem és Aradvány) 4967 pengő, a dokumentumban nem jelölt célú kiadásra került sor.¹⁸⁸ Az uradalommal foglalkozó egykorú íráskor méltatták a Károlyi család empátiáját, hajlandóságát, hogy felkarolja a tehetséges gyermekeket,¹⁸⁹ vagy valamilyen iparos szakma választását tegye lehetővé számukra. Tudomásunk van szegényebb sorsú gyermekeket segítő tanszer- és ruhasegélyről.¹⁹⁰ Mindez történt azzal a nem titkolt céllal, hogy az uradalom így segítse elő a szakmai utánpótlás szerves beépülését a tiborszállási mikrotársadalomba. Ezt a célt, a munkaerő biztosítását szolgálta még a cselédségi lakhatási körülményeinek jobbítására irányuló törekvés.

187 MNL OL P 416 Károlyi Gyula iratai, 9. nagydoboz, 21. csomó.

188 MNL OL P 416 Károlyi Gyula iratai, 8. nagydoboz, 19/4. csomó.

189 „...több gyermeknek tette már lehetővé, hogy földmivesiskolát végezhesen...” SCHERER 1939. 355.

190 MNL OL P 416 Károlyi Gyula iratai, 26. nagydoboz, 60. csomó, N° 98. Az uradalom 1936-ban a cselédek részére 760 pengőért vásárolt ruhákat. MNL OL P 416 Károlyi Gyula iratai, 8. nagydoboz, 19/4. csomó.

A majorokban szolgáló szegődményesek majd 400 főt kitevő tábora közel sem jelentette azt a létszámot, amennyiről az uradalomnak valójában gondoskodnia kellett. Ismerve a korabeli népesedési adatokat, a családfőn kívül még négy-öt családtaggal számolhattunk, ezek elhelyezését kellett megoldani. Korábban már érintettük a mezőgazdasági munkásság lakhatási körülményeit, az ennek jobbítására irányuló erőfeszítéseket. A következőkben az 1933-as épületleltár segítségével tekintsük át, hogy a korabeli híradások szerint e vonatkozásban példaszerűnek mondott tiborszállási uradalom hogyan teljesített. Hat major 40 épületében 9179 m² lakótér állt a cselédek rendelkezésére. Ide kívánczó megjegyzés: 1933-ban Aradványban tervbe vették 2, összesen 589 m² alapterületű ingatlan felhúzását.

A cselédek és családtagjaik együttes számát ismerve meg tudjuk becsülni az 1 főre jutó lakótér mértékét. 1937-ben egy kormányzati szakértő által készült jelentés a 20. táblázatban foglaltaknál nagyobb cselédlétszámot rögzített. Eszerint 417 családban 1952 családtag élt,¹⁹¹ ez családonként 4,7 fős átlagot jelentett. (A továbbiakban ezzel az adattal számolunk.) Tudjuk, hogy az uradalom szegődményesi célú lakásingatlan-állományát bővíteni kívánta. Feltételezve, hogy ez már meg is valósult, 1937-re már 9768 m² ingatlant foglalhatott el 1952 fő. A mezőgazdasági munkásság korabeli lakásviszonyait ismerve az 1 főre jutó 5 m²-es alapterület kifejezetten jó körülménynek számított. A lakhatási helyzetről alkotott képünket teljesebbé teszi az épületingatlanok leltáránál felvett és a lakások komfortjára vonatkozó adatok ismerete.

A házak között alig találtunk szalma- és nádtetős, illetve vályog- vagy vert falú épületeket, pedig a régióban ezek voltak a természetes építőanyagok, helyettük a téglából és kőből felhúzott, cseréppel fedett otthonok domináltak. Az általában sorházakban található *cselédlakások* között feltűntettek egy 1905-ben és egy 1913-ban átadott épületet. A házakban három és tíz család közötti lélekszám élt. Ezek az épületek beosztásukat tekintve még a régi igényeket szolgálták ki: egy-egy család kapott egy szobát, valamint kettő–négy háztartásra jutott egy közös konyha, esetleg kamra. 1933-ig Tiborszálláson és Vadaskertben új építésű házak is létesültek, Aradványban pedig ekkor már tervbe volt véve két, együttesen közel 600 m²-es beruházás. Az új típusú otthonokban minden családnak külön szobája, konyhája és kamrája volt, és a házakhoz tornác is tartozott. Az ilyen otthonok területe (500 m²) bizonyíthatóan ekkor még nem érte el az állomány 10%-át, és mindössze valamivel több mint egy tucat család számára jelentett megoldást. Az ún. Verner-féle cselédlakásokban is laktak már, itt volt olyan család, amelyik egy-egy konyha és kamra mellett két szobát is birtokba vehetett.¹⁹²

A lakások komfortfokozatáról szólva, az újságcikkekből tudjuk, hogy a villanyvilágítással ellátott majorokban az elektromos áramot már a cselédlakásokba is bevezették.¹⁹³ Az 1937-ben kelt szakértői jelentés állítja, hogy ennek költsége nem terheli meg a cselédeket, mert havonta ezért csak 75 fillért kell fizetni a gazdaságnak.¹⁹⁴

191 MNL OL P 416 Károlyi Gyula iratai, 26. nagydoboz, 60. csomó, N° 98.

192 MNL OL P 416 Károlyi Gyula iratai, 5. nagydoboz, 8. csomó.

193 *Nemzeti Újság* 1934. július 15., 14.

194 MNL OL P 416 Károlyi Gyula iratai, 26. nagydoboz, 60. csomó, N° 98.

Egy 1942-ben megjelent közlemény megerősíti a korábban kelt cikkekben közölt tényeket, hiszen a cselédek jól szigetelt lakásairól, bennük padlós szobáról, külön konyháról és előkértről írt.¹⁹⁵ Ezt Izinger Pál korábbi uradalmi alkalmazottja, kerületvezető segédtisztje is megerősítette visszaemlékezésében. „Károlyi Gyula minden majorjában, minden cselédlakást újonnan építtetett, vagy teljesen felújított az alatt a hét év alatt, míg ott voltam. Ez egyedülálló volt akkor Magyarországon.”¹⁹⁶ Ha a híradásokban néha voltak is apróbb túlzások, az vitathatatlan, hogy Károlyi Gyula ilyen irányú erőfeszítései országos nyilvánosságot és elismerést kaptak. A cselédházak előtti virágos kertekről, az artézi kutakról, a kikövezett utakról szóló beszámolók mindenestre növelték az uradalom jó hírnevét.

A *cselédség egészségügyi helyzetének* állapotáról – az uradalmi orvosokat érintő részben – már tettünk említést. Az idézett jogszabályok kötelezték a birtokosokat azokra az anyagi következményekkel járó teendőkre, amelyekkel alkalmazottairól és családtagjaikról betegség vagy baleset esetén gondoskodniuk kellett. A tisztii szabályzat vonatkozó (13. §) paragrafusában, a törvényt betartva, Károlyi kötelezte magát, hogy ingyenes orvosi segélyben részesíti az uradalmi alkalmazottakat és azok családtagjait. Ezen túlmenően az uradalom költségén gyógyszert is kaptak az uradalmi cselédek, feleségeik és gyermekeik tizenkét éves korig bezáróan.

A gazdaság mindvégig pontosan leróta az országos munkás- és cselédsegélypénztár működtetésére vonatkozó, időközben többször kiegészített, törvény által előírt kötelezettségeket, valamint a baleset és betegség következtében kieső munkást megillető pótlékokat. A magasabb beosztású uradalmi tisztviselőket megillető nyugdíjrendszerrel járó kifizetésekre a Károlyi házaspár már 1908-ban kötelezettséget vállalt.¹⁹⁷ A már korábban hivatkozott 1938-as törvény hatályba lépését követően az uradalmi cselédek is nyugdíjjogosulttá váltak, igaz, csak hatvanöt éves koruk után. Ezen a jogcímen a főpénztárnak 1940-ben 20 178 pengős befizetési kötelezettsége keletkezett.¹⁹⁸

Óriási jelentőséggel bírt Károlyi Gyula elhatározása, aminek következtében 1939. január 1-től minden két gyermeknél többet nevelő család jogosulttá vált, a gyermek tizennégy éves koráig, évi 10 pengőn kívül 50-50 kg búza és rozs segélyre. Ennek anyagi következményei érzékeltetésére álljon itt a 21. táblázatban összefoglalt kimutatás.¹⁹⁹

195 *Köztelek* 1942. június 28., 620.

196 IZINGER 2014. 39.

197 MNL OL P 416 Károlyi Gyula iratai, 25. nagydoboz, 60. csomó, N° 43.

198 MNL OL P 416 Károlyi Gyula iratai, 8. nagydoboz, 19/1/C csomó.

199 MNL OL P 416 Károlyi Gyula iratai, 27. nagydoboz, 60. csomó, N° 131.

21. TÁBLÁZAT

Az uradalom alkalmazottainak családi pótléka, 1939. II. negyedév

Gazdaság	Gyermek (fő)	Pérez (P)	Termény (q)	
			búza	rozs
Tiborszállás	47	117,50	5,8	5,8
Halmos	31	77,50	3,8	3,8
Vadaskert	19	47,50	2,3	2,3
Pusztaterem	50	125,0	6,2	6,2
Aradvány	36	90,0	4,4	4,4
Nyíresászári	42	105,0	5,2	5,2
Összesen	225	562,50	27,7	27,7

Ha ezt a juttatást – változatlan mértéket és gyermekszámot feltételezve – az érintettek mindvégig megkapták, ez egy családnak érezhető segítséget jelentett, az uradalomnak pedig 2250 pengős készpénz és 112-112 q búza és rozs kiadással járt.

4. IDŐSZAKI MUNKÁSOK

Az uradalom az éves szerződéssel rendelkező cselédeknel nagyobb létszámban foglalkoztatott időszi munkásokat. Az ezek két csoportját alkotó taksások és dohányosok számát illetően a 19. táblázat adataiból tájékozódhatunk. A *taksások*nak nevezett, két gazdaságban foglalkoztatott, egy tucatot alig meghaladó számú időszi munkások tevékenységéről nem rendelkezünk bővebb adatokkal.²⁰⁰ Bérezésüket érintően a szegődményi könyvekből ismert: „kapnak lakást, tüzelőt, minden munkában eltöltött nap után 1 l búzát és 5 l rozst”. Emellett megillette őket fejenként 200 négy-szögöl kert és 1 kh szántó használata, továbbá nem egész évben (nyári tartás) 1 öreg és 1 üszömarha, továbbá 1 öreg disznó és 2-2 süldő és malac tartása.

Ennél a csoportnál jelentősebb számú és speciális szakmukát végzők voltak a *dohányosok*. Az uradalom kiemelten fontos növényi kultúráját termelők különleges státuszt élveztek. A négy gazdaságban foglalkoztatott, összességében negyven fő meghaladó alkalmazotti kör javadalmazására vonatkozó ismereteink igen hiányosak. A szegődményi könyvekből az éves javadalmazásuk teljes összege nem állapítható meg, mindössze a természetbeni juttatások vannak feltüntetve. A dohányosok külön házakban voltak elszállásolva, ezenfelül nem egyenlő mértékben kapták a javadalmazást, ennek mértéke majoronként, esetenként jelentős eltérést mutatott. Két gazdaságban 150-150 hl, míg másutt csak 1-2 hl rozssal számolhattak. Tüzelőként fa helyett rőzsére számolhattak, 1 kh szántó és 200 négy-szögöl kert járt nekik, Aradványban ez utóbbi nem, míg állattartási lehetőségeiket egységesen 2-2 marhában, 1 öreg sertésben és 2-2 süldőben és malacban határozták meg. A dohányosokat és

200 Lásd 164. jegyzet.

családtagjaikat ingyenes orvosi ellátás illette meg.²⁰¹ A nagybirtokról szóló korabeli leírás is említést tett róluk, eszerint a dohányművelés felesben történt, és javadalmasításukat 1000 pengő körültre taksálta.²⁰²

Erre az ismertetőre hagyatkozva közöljük a többi időszakosan foglalkoztatott munkás javadalmasítását. Meghatározott feladatra alkalmazott férfi *summások* havi 5 pengő készpénzért és fűszerpénznek nevezett, havi 3 pengőt kitevő összegért és 120 kg búzáért, továbbá szállásért és teljes ellátásért teljesítették a megállapodás szerinti munkát.

A *részesművelést* a kialakított terméshányadért végezték, általában harmados arány volt szokásban, de az aratásért 11 részt, a cséplésért 4%-ot kértek. Az időszaki szerződéses munkások ingyenes egészségügyi ellátást kaptak, és saját személyükre vonatkozóan az uradalom költségén részesültek gyógyszerellátásban.²⁰³

A teljes foglalkoztatottak számát illetően nem nagyon tévedünk, ha az uradalomban szerződéses munkaviszonyban állók és családtagjaik létszámát 2000 főt némileg meghaladóra becsüljük, emellett még évente 300 körüli – különböző jogcímen foglalkoztatott –, a környék falvaiban toborzott időszakai munkással is számolni kellett.²⁰⁴ Ezt a gondolatmenetet kiegészítve idézzük Kiss Lajos intézőnek a 20. táblázatban foglalt statisztikáját, illetve az ahhoz fűzött szöveges kiegészítőjét. Megítélése szerint az általa kimutatott évben kifizetett 396 318 pengő – az egy családra számított 500 pengős létminimummal számítva – 4758 lélek eltartására volt elegendő.²⁰⁵ (Kiss intéző ebben az esetben egy családban nem 4,7, hanem 6 taggal kalkulált.) Amennyiben Scherer – valószínűleg az uradalomtól vett – adataival számolunk, és a szerződéses munkaviszonyban állók 2000-es létszámát kiegészítjük az időszakai munkások és családtagjaik (300 × 4,7 fő), azaz körülbelül 1400-at kitevő lélekszámával, akkor az uradalom által eltartott 3500 fő körüli népesség életszínvonala egy családra vetítve 790 pengő tett ki.

Ha a korszak elismert agrárközgazdásza adataival dolgozunk, még kedvezőbb kép alakul ki a vizsgált domíniumról. Matolcsy Mátyás számításai szerint a mezőgazdasági cselédek egy főre jutó éves keresménye 1930/1931-ben 205, a mezőgazdasági napszámok esetében pedig ennél kevesebb, 183 pengőre jött ki.²⁰⁶ Ha ezeket az adatokat adaptáljuk a Károlyi-uradalom szegődményes munkavállalóira – elsősorban a cselédekre –, az összevetés eredményeként rendkívül kedvező átlagos jövedelmi viszonyokról számolhatunk be. Minden családban csak egy keresőt feltételezve, Károlyi Gyula cselédje átlagosan 380%-kal (!) több jövedelmet vihetett haza, mint sorstársa. Ilyen illetménnyel csak a legjobban gazdálkodó uradalmak dicsekedhettek.²⁰⁷

201 MNL OL P 416 Károlyi Gyula iratai, 4. nagydoboz, 6. csomó. *Tiszti és számviteli rendszabályok...* 1933. 8.

202 SCHERER 1939. 353–354.

203 *Tiszti és számviteli rendszabályok...* 1933. 8.

204 SCHERER 1939. 353.

205 MNL OL P 416 Károlyi Gyula iratai, 9. nagydoboz, 21. csomó.

206 MATOLCSY Mátyás: A magyarországi jövedelem- és adótehermegosztás. Budapest 1938. 28., idézi: ROMSICS 1999. 191.

207 Lásd ERDÉSZ 1987. 215–216.

Feltételezve, hogy állításunk valósan bizonyul, abban az esetben következtetésként levonhatjuk: a tiborszállási uradalomban foglalkoztatott összes munkavállaló átlagban a létminimumot 158%-kal meghaladó jövedelemben részesült! Fenti állításunkat megerősítendő, a szakirodalom a korabeli számításokra alapozva állítja, hogy „az uradalmi cselédek jövedelmének eléréséhez legalább hétholdas birtok megléte szükséges”.²⁰⁸ Ebben az esetben nagy valószínűséggel állíthatjuk, hogy a cselédek létbiztonságának garantálásában a sikeresen gazdálkodó nagybirtokok jól teljesítettek. Ez a kijelentésünk többszörösen megállja a helyét a Károlyi-uradalom esetében. „A tiborszállási cselédek 1945 előtt is jobb körülmények között éltek, mint a környező falvak lakosainak túlnyomó része” – igazolta állításunkat Izinger Pál, Károlyi egykori kasznárja.²⁰⁹

Ide kívánczó megjegyzésünk, hogy a fenti megállapítást egy időben a hazai történelmi szakirodalom nem osztotta, és ennek is betudható, hogy a közéleti publicisztikákban még az 1970-es évek elején is olvashattunk olyan írásokat, amelyekben a megszólalók a cselédvekről kizárólag negatív élményként emlékeztek.²¹⁰ Az írások hangnemében változást jelentett egy 1969 elején megjelent, „Régi és új nagybirtokok” címet viselő vezércikk, amely a korabeli időszak mezőgazdaságának állapotáról értekezett. A szerző Károlyi Gyulát azon 20–30 földbirtokos közé sorolta, akik „korszerűen gazdálkodtak”.²¹¹ Reméljük, hogy az öröndetes növekvő számú kutatóknak köszönhetően egyre több olyan munka lát napvilágot, amely ideológiai előítéletektől mentesen tárja fel egy-egy nagybirtok gazdálkodását és az ott élők szociális helyzetét.

ÖSSZEGZÉS

Fentiekben a gróf Károlyi Gyula és felesége, Károlyi Melinda grófnő tulajdonát képező tiborszállási uradalom két világháború közötti termelésének áttekintése mellett kísérletet tettünk az alkalmazásukban állók – elsősorban a cselédek – szociális helyzetének bemutatására. Tettük mindezt azért, hogy magunk is állást foglaljunk abban a diskurzusban, amelyet Kaposi Zoltán az alábbiakban fogalmazott meg: „A magyar gazdasági és irodalmi közéletben a dualizmus korától kezdve mindig is volt egyfajta nagybirtok-ellenesség, a nagybirtokot mint a szociális igazságtalanság hordozóját

208 PÜSKI Levente: A nagybirtok védelmében. Károlyi Gyula 1935-ös adatgyűjtése. In *Certamen VIII. Előadások a magyar tudomány napján az Erdélyi Múzeum-Egyesület I. szakosztályában*. Szerk. EGYED Emese – PAKÓ László – SÓFALVI Emese – WEISZ Attila. Kolozsvár 2021. 205–217. 213.

209 IZINGER 2014. 141.

210 Galgóczy Erzsébet *A golyó* című novellájában a főhős Károlyi Gyula uradalmában nevelkedve szerzett rossz tapasztalatokat. Az írást olvasva kiderül, hogy a vonatkozó oldalakon (1891., 1896., 1897.) leírtak nem hitelesek, nem Károlyi Gyulára vonatkoznak. GALGÓCZY Erzsébet: *A golyó. Kortárs* 1964. 12. 1891–1906. Harsányi Zoltán „A határkő” címmel jelentetett meg egy irodalmi publicisztikát, amelyben különböző korban élt Károlyiakat – köztük Gyulát is említve – nevezett meg, és nem feledkezett meg az embertelen sorban tartott cselédokről sem. *Népszava* 1970. március 15., 8.

211 DERNŐI KOCSIS László: Régi és új nagybirtokok. *Magyar Nemzet* 1969. március 6., 1.

tekintették a magyar társadalom első számú közellenségének.²¹² Ezt a gondolatot folytatva és kiegészítve írta Ujváry Gábor, hogy a két háború közötti Magyarország igazi problémáját „a földműveléssel foglalkozók nagy részének elmaradt, olykor tarthatatlan helyzete” okozta.²¹³ Mi volt a társadalmi és gazdasági elvárás? A nagybirtok termeljen korszerűen és teremtsen szociális biztonságot. Tanulmányunkban arra próbáltunk választ adni, hogy Károlyiék megfeleltek-e a kettős kihívásnak.

A házaspár anyagi helyzetében beállott változás, a Trianon után elszenvedett nagyarányú vagyonszerzés traumájával nem voltak egyedül. Példaértékű az erőfeszítés, ahogyan újraszervezik gazdaságukat, amelyben a növénytermesztés és állattenyésztés között – üzemtani adatokkal is igazoltan – kiegyensúlyozott termelésre törekedtek. A növénytermesztésben nem vették át a korban divó művelési rendszert, és a gabonafélék túlsúlya helyett – a természeti adottságokhoz alkalmazkodva – elsősorban a burgonya- és dohánytermelésben jeleskedtek. Az állattenyésztésben különösen a sertéstartás területén értek el kiváló eredményeket. A termelés volumene és jövedelmezősége érdekében megvalósított épület- és eszközinvestíciók növelték a gazdaság nyereségtermelő képességét. A kis létszámú, egyúttal jól felkészült, a tulajdonos érdekeit messzemenően figyelembe vevő tisztii személyzet elsősorban Károlyi Gyulával együttműködve végezte munkáját, kapcsolatuk a kölcsönös bizalomra épült.

A földbirtokos, a politikában eltöltött nem túl hosszú időt leszámítva, valódi „gazdaként” vett részt a napi munkában. Nem volt tanult mezőgazdász, ugyanakkor nagyfokú érdeklődést mutatott az ágazatban végbement változások iránt, és rendszeresen részt vett a döntéshozatalban. Ezekre az erényeire a gazdatársadalom mellett a közvéleményt képviselő sajtó is felfigyelt, gyakran szerepelt ő és gazdasága a különböző orgánumban. „Közvetlenül és legtevékenyebb formában vesz részt a gazdálkodásban, minden vétel és eladás az ő jóváhagyásától függ.”²¹⁴ Az írások – minden túlzás nélkül – a visszafogott életvitelt folytató, a gazdaságáért élő birtokos képét közvetítették.²¹⁵ Elismerő cikkben méltatták mentalitását: „...nem hiszem, hogy valaha is kicsúszik a föld [...] Károlyi Gyuláék alól, mert azok kitűnő gazdák, dolgoznak és takarékoskodnak.”²¹⁶

Az alkalmazottak létszükségleteit szem előtt tartó földbirtokos az uradalmi majorokban végrehajtott oktatási és lakhatási célú beruházásokkal, a bérekkel és egyéb természetbeni juttatásokkal, szociális segélyekkel próbált példamutatóan segítséget nyújtani. „...nem mindenki hajlandó önként ugyanolyan áldozatra, mint amilyeneket Károlyi Gyula hozott meg” – olvasható egy újságcikkben.²¹⁷ Szakmai tevékenységét a gazdatársadalom is elismerte, így lett többek között a Mangalicatenyésztők Országos Egyesületének elnöke, emellett a szociális területen elért erőfeszítéseit is nagyra

212 KAPOSZI Zoltán: A magyarországi uradalmi rendszer változásai a 18–20. században. *Limes* 2002. 5. 95.

213 UJVÁRY Gábor: Kétélyek sora. A Hóman Bálint-életrajz buktatói és módszertani problémái. In *Személyiség és történelem. A történelmi személyiség. A történelmi életrajz módszertani kérdései*. Szerk. VONYÓ József. Pécs–Budapest 2017. 347.

214 SCHERER 1939. 361.

215 *Magyarság* 1931. október 7., 5.; *Debreczeni Újság* 1931. december 2., 5.

216 *Magyar Hírlap* 1935. december 13., 4.

217 *Magyar Jövő* 1938. június 16., 2.

értékelték. A Népegészségügyi és Munkásvédelmi Szövetség is kitüntetést ítelt meg számára, indoklásában kiemelve, hogy a tiborszállási uradalom „a szociális gondoskodás meghonosításában végzett úttörő munkát”. Részletesen felsorolták az elért eredményeket: kétszobás lakásokat építettek külön kerttel, segítették a családalapítást, az uradalmi ifjúság részére egyesületet hoztak létre, sportolási lehetőséget biztosítottak, zenekart alapítottak és – a korral haladva – hangosfilm vetítésére alkalmas mozigépet is beszereztek.²¹⁸

Amikor az 1930-as évek második felében társadalmi vita indult a földbirtokpolitikáról, Károlyi Gyula saját tapasztalataira hivatkozva – két tanulmányában – statisztikai adatokkal gazdagon alátámasztva érvelt a nagybirtok nagyobb foglalkoztató képessége mellett. A felsőházon kívül más helyszíneken és fórumokon nagy aktivitást mutatva vett részt az erről folyó tanácskozásokon.²¹⁹

Gróf Károlyi Gyula családja nem tartozott a legvagyonosabb földbirtokosok és a legnagyobb jövedelemmel rendelkezők közé,²²⁰ ennek ellenére szakmai kritériumok alapján birtokait az ország legjobb gazdaságai között tartották számon. Az uradalomhoz érzelmileg is kötődő vezető beosztott állítása szerint a gróf domíniuma „az első tíz nagybirtok között volt Magyarországon”.²²¹

Bármilyen szép eredményeket ért el a jól kezelt Károlyi-birtok, méreténél fogva – országos viszonylatban – nem rendelkezett meghatározó piaci befolyással. A szociálpolitikában megvalósított törekvéseinek széles körben történő elterjedését is gátolta a foglalkoztatottak viszonylagosan alacsony száma. Mint *gazda* megértette és szorgalmazta a termelés korszerűsítésének szükségességét. Mint *tulajdonos* felismerte és anyagi lehetőségének függvényében pártfogolta a gazdaságával szerződéses viszonyban levő – elsősorban – cselédek szociális körülményeinek javítását. E két tényező együttesen mentőövként szolgálhatott a társadalmi felemelkedéshez nélkülözhetetlen mobilitás felé teendő kezdőlépésekhez. Az elkövetkező idő uradalomtörténeti kutatásai kideríthetik, vajon hány nagybirtok tulajdonosa tartozott az ilyen téren megnyilvánuló progressziót aktívan támogatók táborába.

218 *Köztelek* 1937. január 10., 35–36.

219 *Köztelek* 1935. január 13., 46., 1935. január 20., 1., 1935. április 21., 330., 1935. április 28., 360.; *Pesti Napló* 1935. január 5., 5.; *Új Magyarország* 1935. február 2., 5.; *Új Nemzedék* 1938. június 29., 4.; *Köztelek* 1938. április 17., 360. Az utókor értékelése a vitáról: TALPASSY Tibor: A nagyüzemi termelés korai propagálója. *Valóság* 1977. 3–4. 523.; PÜSKI Levente: Arisztokrácia a 20. századi Magyarországon (II.). *Korunk* 2008. 10. 101.; PÜSKI 2021. 206.; FÜZI János: *Megjegyzések gróf Károlyi Gyula reakciós birtokpolitikai tevékenységéhez a harmincas években*. Pécs 1981. 362. (Baranyai Levéltári Füzetek, 10.)

220 A Pogány Ágnes által hivatkozott 1935. évi adatokat tartalmazó összeállítás egyik kategóriájában sem tartoztak a leggazdagabb tíz család közé. POGÁNY 2007. 26–28. Az egyik 1941-es újságcikkben feltüntetett éves jövedelmi kimutatás szerint (3 091 144 P) bekerültek volna ebbe az elit körbe, kérdés, hogy az idézett szám megfelel-e a valóságnak. *Új Magyarság* 1941. január 12. 7–8. Az uradalma bevételei után keletkezett nyereségből 1937-ben Károlyi Gyula 118 000 P adót fizetett. SCHERER 1939. 357.

221 IZINGER 2014. 75.